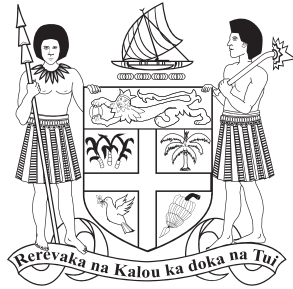

YAVUNIVAKAVULEWA NI MATANITU TUGALALA O VITI

**YAVUNIVAKAVULEWA NI
MATANITU TUGALALA
O VITI**

YAVUNIVAKAVULEWA NI MATANITU TUGALALA O VITI

LEWENA

IKAU

WASE 1—NA MATANITU

1. Na Matanitu Tugalala o Viti
2. Cecere ni Yavunivakavulewa
3. Vakadewataki ni Yavunivakavulewa
4. Matanitu Vakavuravura
5. Lewenivanua

WASE 2—LAWA NI DODONU

6. Na kena vakayagataki
7. iVakamacala ni Wase qo
8. Dodonu ni bula
9. Dodonu ni galala ni tamata
10. Galala mai na veivakabobulataki, cakacaka veivakasaurarataki, kei na veivolitaki vakabutobuto ni tamata
11. Galala mai na veivakalolomataki kei na itovo lolovira
12. Galala mai na veivakasaqarai kei na veivesu vakailoa
13. Dodonu ni tamata tauri vakavesu kei na tamata vesu vakawawa
14. Dodonu ni tamata beitaki
15. Vakayagataki ni mataveilewai se mataveivaqaqai
16. Dodonu ni tamata me baleta na vakatulewa ni vakaillesilesi ni matanitu kei na vakatulewa ni veiqaravi raraba vakalawa
17. Galala ni vosa doudou, kena matanataki kei na vakauitukutuku
18. Galala ni soqoni
19. Galala ni vakaisoqosoqo
20. Veimaliwai vakacakacaka
21. Galala ni veitosoyaki kei na vakaitikotiko
22. Galala ni sokalou, rai vakayalo kei na vakabauta
23. Dodonu vakapolitiki
24. Dodonu kei na galala yadua
25. Vakayagataki ni itukutuku
26. Dodonu ni tamata me qaravi vakatautauvata ena mata ni lawa kei na galala mai na veivakaduiduitaki
27. Galala mai na kena tauri vakalawa se tauri vakaveitalia na iyau
28. Dodonu ni taukeni kei na taqomaki ni qele ni iTaukei, Rotuma kei na Rabi
29. Taqomaki ni taukeni kei na gagadre ni vakayagataki qele
30. Dodonu ni itaukei ni qele ena kena wasei vakadodonu na isau ni kena vakayagataki na iyaubula

31. Dodonu ni vuli
32. Dodonu ni vakaitavi ena bula vakailavo
33. Dodonu ni cakacaka kei na isau e veiganiti
34. Dodonu ni tamata yadua me vakayagataka na veimataqali sala ni veitosoyaki
35. Dodonu ni veivakavaletaki kei na tikosavasava
36. Dodonu ni vakarautaki vakamatau ni kakana kei na wainigunu
37. Dodonu ni tamata yadua me vakarautaki vua na veivuke raraba
38. Dodonu ni tikobulabula
39. Galala mai na veivakatalai vakaveitalia
40. Dodonu ni tamata me baleta na veikabula
41. Nodra dodonu na gone
42. Dodonu ni lewenivanua e vakaleqai vakayago
43. Yalani ni dodonu ena gauna ni tikoleqa vakamatanitu
44. Dodonu ni tamata kevaka e vakaleqai na nona dodonu e virikotori ena Lawa ni Dodonu
45. Matabose ni Dodonu ni Tamata kei na Valuti ni Veivakaduiduitaki

WASE 3—NA PALIMEDI

Tabana A—KAUKAUWA NI BULI LAWA

46. Na lewa ni buli lawa kei na kaukauwa ni Palimedi
47. Taurivaki na kaukauwa ni buli lawa
48. Veitokoni ni Peresitedi
49. Taurivaki ni lawa
50. Lawasau kei na lawa veitikivi
51. Kaukauwa ni Palimedi me baleta na veidinadinati kei na veimatanitu

Tabana B—LEWENA

52. Lewenipalimedi
53. iWalewale ni veidigidigi veiraurau
54. iDabedabe ena Palimedi
55. Dodonu ni veidigidigi kei na volayaca
56. Mata vakaturi ni veidigidigi i na Palimedi
57. Mata vakaturi era vakaillesilesi ni valenivolavola ni lewenivanua
58. Gauna ni Palimedi
59. iVakaro tabaki ni veidigidigi
60. Tikinisiga ni veivakaturi
61. Tikinisiga ni Veidigidigi
62. Bokoci totolo ni Palimedi
63. Lala ni idabedabe ena Palimedi
64. Mata vakaturi tarava me tawana na itutu lala
65. iTutu lala
66. Mataveilewai ni Kudru ni Veidigidigi
67. Bose ni Palimedi

68. iWiliwili vakabau
69. Na Veidigidigi
70. Veikomiti
71. iTuvatuva ni Palimedi
72. iVolanikudru, galala ni vakaitavi ni lewenivanua
73. Kaukauwa, dodonu, galala kei na itotogi
74. Kaukauwa ni kaci ivakadinadina

Tabana C—NA MATABOSE KEI NA VEITABANA VAKACAKAKAKA

75. Matabose ni Veidigidigi
76. iLiuliu ni Veidigidigi
77. Sipika kei na iVukevuke ni Sipika ni Palimedi
78. iLiuliu ni iToniveisaqa
79. Vunivola Levu ni Palimedi
80. iSau ni Veiqaravi

WASE 4—NA VEILIUTAKI VAKAMATANITU

Tabana A—NA PERESITEDI

81. Na Peresitedi e Viti
82. Peresitedi e vakatulewa ena ivakasala
83. iVakatagedegede me digitaki kina na Peresitedi
84. Digitaki ni Peresitedi
85. Gauna kei na isau ni veiqaravi
86. Bubului
87. Kere vakacegu
88. Navosavakadua me na veisosomitaki vua na Peresitedi
89. Vagalalataki mai valenivolavola

Tabana B—BOSEYACO

90. Matanitu Veiliutaki
91. Boseyaco
92. Valenivolavola ni Paraiminisita
93. Digitaki ni Paraiminisita
94. Mosoni ni tawa veivakabauti
95. Digitaki ni Minisita
96. Vunilawa

WASE 5—MATAVEILEWAI

Tabana A—NA MATAVEILEWAI KEI NA VAKAILESILESI NI MATAVEILEWAI

97. Kaukauwa kei na tuvakaikoya ni mataveilewai
98. Mataveilewai Cecere

99. Mataveilewai ni Rogokudru
100. Mataveilewai e Cake
101. Mataveilewai e Ra
102. Mataveilewai lalai tale e so
103. Lawa kei na ivakarau ni mataveilewai
104. Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai
105. Veika me rawati ena veidigitaki
106. Digitaki ni Daunilewa
107. Veidigitaki tale e so
108. Vakaisilesi ena tabana ni mataveilewai
109. Bubului
110. Gauna ni veiqaravi
111. Vu ni vakacegui ni Navosavakadua kei na Peresitedi ni Mataveilewai ni Rogokudru
112. Vu ni vakacegui ni vakaisilesi ni mataveilewai
113. iSau ni vakaisilesi ni mataveilewai

Tabana B—NA TABANA NI LAWА TUVAKAIKOYA

114. Matabose ni Lawa Tuvakaikoya
115. Matabose Tuvakaikoya e Valuta na Cakacaka Butobuto
116. Daunilawa Levu
117. Daireketa ni Veibeitaki ni Matanitu
118. Matabose ni Veivuke Vakalawa
119. Matabose ni Veivosoti
120. Mataveivaqaqai ni Kudru ni Cakacaka Vakamatanitu
121. Matabose ni Veiqaravi Vakadodonu kei na Veiqaravi Savasava
122. iTutu tawani

WASE 6—VEIQARAVI VAKAMATANITU

Tabana A—CAKACAKA VAKAMATANITU

123. Veika me vakabibitaki ka rokovi
124. Mera lewenivanua tudei na cakacaka vakamatanitu
125. Matabose ni Cakacaka Vakamatanitu
126. iTavi ni Matabose ni Cakacaka Vakamatanitu
127. Vunivola tudei
128. Digitaki ni Mata e Vanuatani

Tabana B—TABANA NI VEITAQOMAKI

129. Tabana ni Ovisa
130. Tabana ni Veivakadodonutaki e Viti
131. Tabana ni Mataivalu e Viti

Tabana C—MATABOSE NI VALENIVOLAVOLA NI YAVUNIVAKAVULEWA

132. Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa
 133. iTavi ni Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa

Tabana D—YAVU NI CAKACA ENA VALENIVOLAVOLA NI LEWENIVANUA

134. Vakayagataki
 135. iVakarau kei na iwalewale ni valenivolavola
 136. iSau kei na oco
 137. Vu ni vakacegui mai na nona itutu
 138. Qaravi ni itavi ni matabose kei na mataveivaqakai

WASE 7—IYAU KEI NA KENA VAKAYAGATAKI

139. Rawati ni iyau
 140. Umailavo Cokovata ni Matanitu
 141. Me vakadonui vakalawa na vakayagataki ilavo
 142. Kaukauwa me vakayagataki na ilavo ni bera na veivakadonui vakalawa
 143. E gadrevi na veivakadonui ni Minisita ena wasewasei ni ilavo se na musu ivakacavacava
 144. iTuvatuva ni ilavo vakayabaki
 145. Veivakadeitaki vakailavo ni Matanitu
 146. Vakamatatataki na ilavo ni lewenivanua
 147. Yavu ni kena vakayagataki na Umailavo Cokovata ni Matanitu me baleta e so na isau kei na oco
 148. Vakadonui ni kena vakayagataki na Umailavo Cokovata ni Matanitu ena so tale na inaki

WASE 8—VEIQARAVI VAKADODONU

Tabana A—IVAKARAU NI CAKACA

149. iVakarau ni cakacaka

Tabana B—GALALA NI ITUKUTUKU

150. Galala ni tukutuku

Tabana C—DAUNIFIKA LEVU

151. Daunifika Levu
 152. iTavi ni Daunifika Levu

Tabana D—BAQE NI MARROI ILAVO E VITI

153. Baqe ni Marroi iLavo e Viti

WASE 9—KAUKAUWA ENA GAUNA NI TIKOLEQA

154. Tikoleqa vakamatani

WASE 10—VEIVAGALALATAKI

- 155. Tomani na veivagalalataki me vaka e virikotori ena Yavunivakavulewa 1990
- 156. Tomani ni veivagalalataki me vaka e virikotori ena Dikiri ni Yalani ni Veika e Lavaki Me Qaravi Kina Na Veika Vakapolitiki 2010
- 157. Veivagalalataki tale e so
- 158. Vakadeitaki ni veivagalalataki

WASE 11—VEISAUTAKI NI YAVUNIVAKAVULEWA

- 159. Veisautaki ni Yavunivakavulewa
- 160. iWalewale ni kena veisautaki
- 161. Veisau ena Yavunivakavulewa ni se bera na ika31 ni Tiseba, 2013

WASE 12—ITEKITEKIVU, IVAKAMACALA, BOKOCI KEI NA KENA IDEWADEWA

Tabana A—ULUTAGA LAILAI KEI NA KENA ITEKITEKIVU

- 162. Ulutaga lailai kei na kena itekitekivu

Tabana B—IVAKAMACALA

- 163. iVakamacala

Tabana C—BOKOCI

- 164. Bokoci

Tabana D—IDEWADEWA

- 165. Valenivolavola ni Peresitedi
- 166. Paraiminisita kei na Minisita ni Boseyaco
- 167. Vakaillesilesi ena valenivolavola ni lewenivanua se na Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa
- 168. Veika vakailavo
- 169. iTavi ni Palimedi kei na Sipika
- 170. Veidigidigi
- 171. Veisosomitaki ni valenivolavola
- 172. Taqomaki ni dodonu kei na kena itavi
- 173. Taqomaki ni lawa
- 174. Veilewai vakalawa

IKURI

VOSA VAKADEWATAKI NI YAVUNIVAKAVULEWA

IKAU

O KEIMAMI NA LEWEI VITI,

ROKOVA na itaukei ni vanua se kawa itaukei, na nodra taukena na kedra qele, na nodra itovo, ivakarau kei na vosa;

ROKOVA na itaukei ni vanua o Rotuma, mai na yanuyanu o Rotuma, na nodra taukena na kedra qele, nodra itovo, ivakarau kei na vosa;

ROKOVA na kawatamata era mai cakacaka mai Idia ni se qali tu vakaPeretania, kei na Pasifika, na nodra itovo, ivakarau kei na vosa; ka

ROKOVA na kawatamata era mai tiko e Viti, na nodra itovo, ivakarau kei na vosa;

TUSANAKA nida sa kai Viti eda sa dua bau na umatamata;

ROKOVA na Yavunivakavulewa ni lawa cecere duadua ni noda vanua ka vakarautaka na ituvatuva ni kena qaravi na Matanitu kei ira na lewei Viti;

CUQENA na rokovi kei na taqomaki ni dodonu ni lewenivanua kei na dokai ni itovo ni lewenivanua;

TUSANAKA na noda maroroya na lawa, galala vakamatanitu kei na veitaqomaki, bula raraba kei na bula vakailavo, kei na taqomaki ni veikabula; ka

VAKADEITAKA NA YAVUNIVAKAVULEWA QO ME BALETA NA VANUA O VITI.

WASE 1—NA MATANITU

Na Matanitu Tugalala o Viti

1. Na Matanitu Tugalala o Viti e matanitu tuvakaikoya, yavutaki ena—

- (a) dua bau na umatamata kei na duavata vakalewenivanua;
- (b) rokovi na dodonu ni tamata yadua, galala kei na lawa;
- (c) mataveilewai e tuvakaikoya, nuitaki, sega ni vakatabakidua vua e dua, ka rawa nida vakayagataka na veiqaravi ni mataveilewai;
- (d) qaravi vakatautauvata ni lewenivanua era sega ni rawaka, yavutaki ena veika e vakabibitaki ena tikina qo, kei na Lawa ni Dodonu ni Tamata me vaka e virikotori ena Wase 2;
- (e) rokovi kei na dokai ni tamata yadua, na dina, na qaravi itavi, kei na veitokoni;
- (f) na ivakarau ni veiliutaki vinaka, okati kina na wasei se yalani ni kaukauwa vakalawa;
- (g) cakacaka vakadodonu kei na veirogocitaki ni cakacaka; kei na
- (h) maroroi kei na taqomaki ni veikabula.

Cecere ni Yavunivakavulewa

2.—(1) Na Yavunivakavulewa qo e lawa cecere duadua ni Matanitu.

(2) Ia kevaka e dua tale na tikina ena Yavunivakavulewa qo e yalana e dua na lawa e sega ni salavata kei na Yavunivakavulewa qo, ena sega ni vakabau.

(3) Na itavi e vakarota na Yavunivakavulewa qo e dodonu me vakamuri ka rokovi vei ira kece na kai Viti kei na Matanitu, oka kina na tamata cakacaka ena valenivolavola ni lewenivanua, kei na itavi e vakarota na Yavunivakavulewa qo me vakayacori.

(4) Na Yavunivakavulewa qo e dodonu me vaqacotaka na mataveilewai me vakadeitaka na—

- (a) lawa kei na ivakarau me salavata na Yavunivakavulewa qo;
- (b) maroroi na dodonu kei na galala; kei na
- (c) qaravi ni itavi ena Yavunivakavulewa qo.

(5) Na Yavunivakavulewa qo e sega ni rawa ni bokoca se vakarubeca e dua na tamata, ka rawa ga ni veisautaki ena iwalewale e virikotori ena Wase 11.

(6) E cala vakalawa na kena sagai me vakaduri e dua na Matanitu ka sega ni vakarota na Yavunivakavulewa qo, kei na—

- (a) veika e navuci me vakavotukanataka na sasaga qo ena sega ni vakabau se wili; ka
- (b) na sega ni dua na lawa me na vagalalataka e dua na tamata e navuca se vakayacora na cakacaka qo.

Vakadewataki ni Yavunivakavulewa

3.—(1) Ke dua na tamata e vakadewataka se taurivaka na Yavunivakavulewa qo, me tokona na inaki kei na kena yavu, oya me rokovi na tamata yadua ka me kua na veivakaduiduitaki.

(2) Ke dua na lawa e sega ni salavata kei na Yavunivakavulewa qo, na mataveilewai me na vakarautaka e dua na kena ivakavakadewa vakalawa me veiganiti kei na veika e virikotori ena Yavunivakavulewa qo.

(3) Me taurivaki na Yavunivakavulewa qo ena vosa vakaPeretania ia me na vakarautaki tiko na kena vakadewa vakaiTaukei kei na kena vakaIdia.

(4) Kevaka e dua na tiki ni Yavunivakavulewa qo e duidui na kena ibalebale ena vosa vakaiTaukei kei na kena vakaIdia me na vakabau na vosa vakaPeretania.

Matanitu Vakavuravura

4.—(1) Na galala ni vakabauta vakalotu me vaka e sa vakadonui ena Lawa ni Dodonu ni Tamata, e yavu ni ivakavuvuli e Viti.

(2) Na vakabauta vakalotu e ka ni tamata yadua.

(3) E sega ni okati vata na lotu kei na Matanitu, e kena ibalebale ya ni—

- (a) na Matanitu kei ira na vakaillesilesi ni valenivolavola ni lewenivanua e dodonu mera rokova na veimatalotu kece;
- (b) na Matanitu kei ira na kena vakaillesilesi ni valenivolavola ni lewenivanua mera kua ni vakatulewataka e dua na vakabauta vakalotu;
- (c) na Matanitu kei ira na kena vakaillesilesi ni valenivolavola ni lewenivanua mera kua ni totaka e dua na matalotu, isoqosoqo lotu, se mata vakabauta, oka tale ga kina na vakabauta sega ni yavutaki vakalotu; ka
- (d) me kua ni dua na tamata me vakayagataka na nona vakabauta vakalotu me vakacala vakalawa na Yavunivakavulewa qo se dua tale na lawa tabaki.

Lewenivanua

5.—(1) Na lewenivanua taucoko e Viti era vakatokai mera kai Viti.

(2) Ia kevaka e dua tale na tikina ena Yavunivakavulewa qo e yalana, na kai Viti taucoko era tautauvata ka dua na umatamata, kena ibalebale nira tautauvata—

- (a) ena nodra taqomaki ena dodonu ni tamata yadua, vakayagataka na galala ni lewenivanua e Viti; ka
- (b) yavutaki ena itavi vakalewenivanua.

(3) Na tauri ivolatara mo lewenivanua e Viti, e rawa ga ni vakayacori kevaka o sucu, volai se o sa dede na nomu mai tiko i Viti.

(4) Na lewenivanua e Viti ena rawa mera taukena e vicavata na ivolatara ni lewenivanua tudei ni vanuatani, kena ibalebale—

- (a) ena rawa mo lewenivanua tudei e vanuatani, o se oka tiko ga mo lewenivanua e Viti, vakavo sara ke o kerea me boko na nomu lewenivanua e Viti;
- (b) ke dua a lewenivanua tu e Viti qai sa bokoci ni kerea me lai lewenivanua e vanuatani, ena rawa ni volai tale me lewenivanua e Viti, ka maroroya tiko na nona lewenivanua e vanuatani vakavo ke sega ni vakadonuya na lawa ni vanua ya; kei na
- (c) dua e sa mai lewenivanua e Viti, ena rawa vua me taukena tiko ga na nona lewenivanua ena vanua taumada vakavo ke sega ni vakadonuya na lawa ni vanua ya.

(5) Na lawa tabaki e dodonu me vakamacalataka—

- (a) na rawati ni volatara ni lewenivanua kei na iwalewale ni nona lewenivanua e Viti e dua na tamata;
- (b) na ituvatuva ni kena vakarautaki na ivolatara ni lewenivanua ena ivola kerekere se na dede ni nona tiko e Viti;
- (c) na iwalewale ni curuvana se vakaitikotiko e Viti;
- (d) na ituvatuva me vakadeitaka na lewenivanua e Viti;
- (e) na lawa me cakacakataki kina na balavu ni gauna me tiko kina e Viti, ena qai vakatautaki kina na soli vua ni ivolatara me lewenivanua;
- (f) na ituvatuva ni kena vakasukai se bokoci na ivolatara ni lewenivanua tudei; kei na
- (g) veika tale e so e gadrevi ena kena vakadeitaka na soli ni ivolatara ni lewenivanua.

WASE 2—LAWA NI DODONU

Na kena vakayagataki

6.—(1) Na Wase qo e kovuta na tabana ni bulilawa, mataveilewai kei na veiliutaki vakamatanitu, okati kina na tamata cakacaka ena valenivolavola ni lewenivanua.

(2) Na Matanitu kei na tamata cakacaka ena valenivolavola ni lewenivanua e dodonu mera doka, maroroya, vakadewataka ka muria na dodonu kei na galala e virikotori ena Wase qo.

(3) E dua na tiki ni Wase qo e kovuta na tamata se matakabani, okati kina—

- (a) na dodonu se galala e virikotori ena tiki ni Wase qo; kei na
- (b) vakatatabu se itavi e virikotori ena tiki ni Wase qo.

(4) Na matakabani e tu vua na dodonu kei na galala me vaka e virikotori ena Wase qo, me yacova na kena iyalayala e vakatarai me vakayagataki kina na dodonu se na galala qo ka na vakatautaki tale ga ena ituvaki ni matakabani.

(5) Na dodonu kei na galala e vakamacalataki ena Wase qo ena rawa ni yalani ena—

- (a) so na vanua vakarautaki se vakadonui (veitalia ke virikotori ena lawa tabaki se sega) ena tiki ni dodonu se galala ena Wase qo;
- (b) so na vanua vakarautaki se vakadonui ena dua na tikina vakarautaki ena Yavunivakavulewa qo; se
- (c) so na vanua e sega ni vakarautaki se vakadonui (veitalia ke virikotori ena lawa tabaki se sega) ena tiki ni dodonu se galala ena Wase qo; ia e gadrevi ka tauyavutaki vakalawa se vakarautaki ena dua na lawa se vakadonui vakalawa se vakayacori ena veivakadonui vakalawa.

(6) Kevaka e dua tale na tikina ena Yavunivakavulewa qo e yalana, na Wase qo e okati kina na lawa taucoko ena gauna sa taurivaki kina na Yavunivakavulewa qo.

(7) Kevaka e dua tale na tikina ena Yavunivakavulewa qo e yalana, na lawa buli, na vei qaravi kei na lewa e tau ni sa taurivaki na Yavunivakavulewa qo, era na vakarurugi ena Wase qo.

(8) Na Wase qo e kovuta na veika e yaco ena taudaku ni vanua o Viti, ia e vakayalayala ga ena kaukauwa ni lawa.

iVakamacala ni Wase qo

7.—(1) Ena iKuri ni veika e toqai ena tikina 3, na veigauna kece e vakamacalataki se vakayagataki kina na Wase qo, na mataveilewai, mataveivaqai se dua na matabose se tabacakacaka e cake—

- (a) e dodonu me tutaka ka vakamacalataka na ivalavala ni bula ni tu galala e rokovi kina na bula ni tamata, duavata kei na dodonu; kei na
- (b) ke yaga, me rawa ni vakasamataka tale ga na lawa levu kei vuravura e rawa ni vakayagataki ena maroroi ni dodonu kei na galala ena Wase qo.

(2) Na Wase qo e sega ni cakitaka se tarova na kena kilai na dodonu se galala e umani ena lawa raraba se lawa tabaki, vakavo ke sega ni duavata kei na lawa ena Wase qo.

(3) E dua na lawa e yalana na dodonu kei na galala e vakamacalataki ena Wase qo, e sega ni kena ibalebale ni sega na kena kaukauwa ni sa veicalati kei na iyalayala e dusimaka na Wase qo, kevaka e rawa ni vakaukauwataki na yalani ni kena vakamacalataki, me kua kina ni sivia na iyalayala e dusimaka na Wase qo. Ena tikina oya, e dodonu me vakaukauwataki na yalani ni kena ivakamacala.

(4) Ena gauna e vakatulewataki kina e dua na lawa raraba, na mataveilewai e dodonu me vakayagataka se, kevaka e gadrevi, me bulia na lawa raraba ena ivakarau e doka na dodonu kei na galala me vaka e virikotori ena Wase qo.

(5) Na kena vakasamataki me vakayagataki na Wase qo ena dua tale na lawa, e dodonu vua na mataveilewai me vakamacalataka na Wase qo me veiganiti kei na lawa qo, okati kina na kena revurevu vua na tamata yadua se ilawalawa.

Dodonu ni bula

8. Na tamata yadua e tu vua na dodonu me bula, ka me kua ni kautani vakaveitalia na nona bula.

Dodonu ni galala ni tamata

9.—(1) E sega ni dodonu me vakuwai e dua mai na nona galala, vakavo—

- (a) ena inaki ni kena sa vakayacori na vakatulewa ni mataveilewai e Viti se dua tale na vanua ena vuku ni cala vakalawa;
- (b) ena inaki ni kena vakayacori na vakatulewa mai na mataveilewai ka togotitaka e dua ena saqati ni mataveilewai se dua tale mai na dua na mataveilewai se mataveivaqai;
- (c) ena inaki ni kena vakayacori na vakatulewa mai na mataveilewai a vakayacora na veilewai me rawata na veika e vinakati me vakayacori vakalawa vua e dua;
- (d) ena inaki ni nona kau mai e dua ena mataveilewai me rawa ni tau vua na lewa;

- (e) kevaka e kilakasamitaki ni vakayacora e dua na cala vakalawa;
- (f) ena veivakadonui ni itubutubu se dauniveisusu se mai na dua na vakatulewa ni mataveilewai vua e dua, ena inaki ni nona bula se veika vakavuli ni bera ni yabaki 18;
- (g) ena inaki ni kena tarovi na mate veitauvi se mate veidewavi;
- (h) ena inaki ni nona maroroi e dua, qaravi se taqomaki ni itikotiko kevaka e kilakasamitaki ni leqa ni vakasama, leqa ni waigaga se wai ni veivakamatenitaki se tamata dau kerekere; se
- (i) ena inaki ni kena taqomaki me kua ni dua e curu vakailoa e Viti se na kena nakiti me vakatalai se vakautani vakalawa mai Viti.

(2) Na wasetiki (1)(c) e sega ni vakatara e dua na mataveilewai me tauca na ivakaro me cakitaki kina e dua mai na nona galala, ena kena sega ni saumi na ilavo ni veiqaravi, dinau, itotogi se ivakacavacava, vakavo ke raica na mataveilewai ni a nakita o koya me kua ni sauma, ia a rawa ni sauma.

(3) Kevaka e dua e tauri tiko vakavesu me vaka na kaukauwa e tiko ena gauna ni tikoleqa vakamatani—

- (a) e dodonu me soli vua ena kena gauna totolo duadua ena loma ni 7 na siga mai na gauna e tauri kina vakavesu e dua na itukutuku volai ena vosa e kila ka vakamatatataki kina na yavu ni nona vesu;
- (b) e dodonu me soli vua na gauna me veitalanoa ka me sikovi mai vei—
  - (i) watina, itokani se wekana voleka;
  - (ii) e dua na daunilawa;
  - (iii) daunivakasala vakalotu se dauveiqaravi ni bula raraba; kei na
  - (iv) dua na vuniwai;
- (c) e dodonu me soli vua e dua na vanua matau me veitalanoa kina kei na daunilawa e digitaka o koya;
- (d) na tauri vakavesu ni tamata e dodonu me dikeva na mataveilewai ena loma ni 1 na vula, kei na gauna lavaki ia me kua ni sivia e dua na vula; kei
- (e) na kena dau dikevi tale na tauri vakavesu ena mataveilewai e dodonu vua e dua me matataki koya ga mai se matataki mai vua e dua na daunilawa.

(4) Kevaka e mani dikevi tale na tauri vakavesu ni tamata me vaka e vakamacalataki ena wasetiki (3), na mataveilewai me na vakatulewataka na kena tomani na nona vesu.

Galala mai na veivakabobulataki, cakacaka veivakasaaurarataki, kei na veivolitaki vakabutobuto ni tamata

10.—(1) Na tamata e sega ni dodonu me vakayacori vua na cakacaka ni veivakabobulataki se veivakasaaurarataki se na veivolitaki vakabutobuto ni tamata.

(2) Na “*cakacaka ni veivakasaaurarataki*” ena tikina qo, e sega ni oka kina—

- (a) na cakacaka e dodonu me vakayacori ena itotogi se ivakaro e tauca e dua na mataveilewai;
- (b) na cakacaka e dodonu me cakacakataka e dua ka tiki ni kena itotogi e valeniveivesu, kevaka e cakacaka ni tikobulabula se taqomaki ni valeniveivesu; se
- (c) na cakacaka e dodonu me cakava e dua ena tabana ni veitaqomaki me vaka ni tiki ni nona itavi.

Galala mai na veivakalolomataki kei na itovo lolovira

11.—(1) Na tamata taucoko e tu vua na dodonu me galala mai na veivakararawataki vakayago, vakavakasama se vakayalo kei na dodonu me galala mai na veivakalolomataki, itovo lolovira, se ivalavala se totogitaki vakaca.

(2) Na tamata taucoko e tu vua na dodonu ni nona taqomaki, wili kina na galala mai na veivalavala kaukauwa mai vale, koronivuli, vanua ni cakacaka se dua tale na vanua.

(3) Na tamata taucoko e tu vua na dodonu me kua ni vakayacori vua e dua na ivakarau ni vakadidike se vakadidike vakavuniwai, se ivalavala e sega ni vakarota na mataveilewai se a sega ni kerei na nona veivakadonui, se kevaka e sega ni rawa ni solia na nona veivakadonui qai sega ni kerei na veivakadonui ni itubutubu se dauniveisusu.

Galala mai na veivakasaqarai kei na veivesu vakailoa

12.—(1) Na tamata taucoko e tu vua na dodonu ni nona taqomaki mai na veivakasaqarai vakailoa kei na vesu vakailoa ni nona iyau.

(2) Na veivakasaqarai se na veivesu vakailoa e sega ni vakatarai vakavo ke sa vakatarai vakalawa.

Dodonu ni tamata tauri vakavesu kei na tamata vesu vakawawa

13.—(1) Na tamata e vesu se vesu vakawawa, e tu vua na dodonu me—

(a) tukuni ena kena gauna totolo duadua, ena vosa e kila—

- (i) na vu ni nona vesu se vesu vakawawa kei na matailalai ni itotogi ena tau vua;
- (ii) na nona dodonu oya me kua ni vakamacala se sauma e dua na taro; kei na
- (iii) veika ena yaco ke vakamacala se sauma e dua na taro;

- (b) kua ni vakamacala se sauma e dua na taro;
- (c) veitalanoa taurua kei na daunilawa e sa digitaka ena vanua e vesu tu kina vakawawa, me na vakasalataki ena gauna totolo duadua. Ia, kevaka ena sega ni sauma rawa e dua na daunilawa, ia ena vuku ni lewa dodonu e gadrevi me dua na daunilawa, me vakarautaki mai na Matabose ni Veivuke Vakalawa;
- (d) kua ni vakasaurarataki mera vakatusa se vakadinadinataka na itukutuku e rawa ni vakayagataki me beitaki kina;
- (e) nodra wasei tani mai vei ira na totogitaki tiko, na gone lalai me wasei tani mai vei ira na qase vakavo ke sega ni vinaka vua na gone;
- (f) na kau yani ena mataveilewai ena gauna totolo duadua, ia me kua ni lailai mai na 48 na aua mai na gauna e vesu kina, ke sega ni rawa, ena kena gauna totolo duadua;
- (g) ena imatai ni nona rairai ena mataveilewai, me na beitaki se vakasalataki ena vu ni kena tosoi na nona vesu vakawawa se na nona talaci;
- (h) na talaci ena dua na lewa matau, me yacova na gauna ena beitaki se veilewai tale kina, vakavo kevaka na lewa dodonu e gadreva me kua ni talaci;
- (i) me bolea vakalawa na nona vesu vakawawa ena mataveilewai, ke cala vakalawa na veivesu, me na talaci;
- (j) na ivakarau ni totogi me salavata kei na ivakarau matau e dau vakayacori vei keda na tamata, wili kina na vakaukauwa yago wasoma, na kena vakarautaki na icili, kakana kei na vei qaravi vakavuniwai mai na ilavo ni Matanitu; kei na
- (k) ra sikovi ka veitalanoa vata kei na—
  - (i) nona lewenivale, itokani se wekana voleka; kei na
  - (ii) daunivakasala vakalotu kei na dauveiqaravi ni bula raraba.

(2) Ena gauna e gadrevi kina ena tikina qo e so na itukutuku me soli vua e dua, na itukutuku ya e dodonu me rawarawa, ka volai vakamatata ena vosa e kila.

(3) Na tamata e kau tani na nona galala ena vuku ni nona vesu vakawawa, se tauri vakavesu ena lawa, ena maroroya tiko ga na dodonu kei na galala e virikotori ena Wase qo, vakavo ke dua na dodonu se galala e sega ni salavata kei na kena kautani na nona galala vakatamata.

Dodonu ni tamata beitaki

14.—(1) E tu na nona dodonu na tamata me kua ni veilewaitaki ena vuku ni—

- (a) nona cakava se sega ni cakava e dua na ivalavala, ia e sega ni cala vakalawa e Viti se na lawa levu kei vuravura ena gauna e cakava se a sega ni cakava kina; se
- (b) nona cakava se sega ni cakava e dua na ivalavala e cala vakalawa sa vakayacora oti qai talaci se vauci kina vakalawa.

(2) Ni dua e sa vauci ena dua na cala vakalawa, e tu vua na dodonu me—

- (a) vakatokai ni tawa cala me yacova ni sa vakadeitaki vakalawa ni cala;
- (b) vakamatatataki vakaivola ka vakamacalataki ena vosa e kila na matailalai ni itotogi ena tau vua;
- (c) soli vua e dua na gauna vinaka kei na veika e so e rawa ni vakarautaka me valataki koya kina, qo e oka kina na dodonu e tu me soli vua na itukutuku ni ivakadinadina ke gadreva me wilika;
- (d) matataki koya ga se me sauma e dua na daunilawa e sa digitaka me valataki koya, me vakaraitaki tale ga vua na nona dodonu qo ena gauna totolo, ia kevaka ena sega ni sauma rawa e dua na daunilawa, ia ena vuku ni lewa dodonu e gadrevi me dua na daunilawa, me vakarautaki mai na Matabose ni Veivuke Vakalawa, ka me na vakaraitaki vua na dodonu qo ena kena gauna totolo;
- (e) vakamacalataki taumada vua na ivakadinadina ena vakararavi kina na dauniveibeitaki kei na kena soli na galala me dikeva na ivakadinadina ya;
- (f) dolavi raraba na veilewai vakavo ena vuku ni lewa dodonu, e gadrevi me yalani o ira era rawa ni tiko ena veilewai;
- (g) me tekivutaki ka vakacavari na veilewai ena kena gauna matau;
- (h) na tiko ena gauna ni veilewai, vakavo—
  - (i) ke sa ciqoma na mataveilewai ni sa soli oti vua na samani se vakamuri e so tale na ivalavala me tiko kina ena veilewai qai digitaka me kua ni tiko; se
  - (ii) kevaka e vakadredretaka na veilewai na nona ivakarau ena gauna ni veilewai, ena vagalalataki koya na mataveilewai ka toso ga na veilewai;
- (i) vakayacori na veilewai ena vosa e kila o koya e beitaki, se me vakadewataki vua ena vosa e kila, me sauma na Matanitu;

- (j) kua ni vakamacala se sauma e dua na taro, kua ni soli vakadinadina ena gauna ni veilewai, ka me kua ni rawai me solia na itukutuku e rawa ni coko tale kina, ia kevaka e vakayagataka na nona dodonu e virikotori ena wasetiki qo, me kua ni dua na kena macala e veibasai kei na inaki ni dodonu e virikotori ena wasetiki qo;
- (k) kua ni vakayagataki na itukutuku tauri vakailoa me beitaki kina, vakavo ke baleta na lewa dodonu e gadrevi me vakayagataki na itukutuku;
- (l) kacivi ira era vakadinadina ena vukuna kei na kena vakaraitaki na ivakadinadina, ka me bolea na ivakadinadina e tiko me baleti koya;
- (m) taura e dua na ilavelave ni veilewai ena dua na gauna vakarautaki, ka me vakarautaka tale ga na kena isau vakailavo;
- (n) totogitaki ena itotogi lailai duadua kevaka e sa veisautaki na itotogi ni cala vakalawa e cakava, mai na gauna e vakayacori kina na cala kei na gauna e tau kina na itotogi; kei na
- (o) rogoci se dikevi tale na itotogi ena mataveilewai e cecere cake.

(3) Ena gauna e gadrevi kina ena tikina qo e so na itukutuku me soli vua e dua, na itukutuku ya e dodonu me rawarawa, ka volai vakamatata ena vosa e kila.

(4) Kevaka e dua na lawa e—

- (a) solia na veivakadonui vua na mataveilewai me veilewaitaki e dua na lewenitabana ni veitaqomaki ena dua na cala vakalawa a vauci kina se talaci ena lawa ni veivakadodonutaki; kei na
- (b) gadreva na mataveilewai, ena gauna e tau kina na itotogi, me vakasamataka tale ga na itotogi e tau ena lawa ni veivakadodonutaki;

ena sega ni veicalati kei na wasetiki (1)(b).

Vakayagataki ni mataveilewai se mataveivaqai

15.—(1) Ke dua na tamata e beitaki vakalawa, e tu vua na dodonu me vakayacori vakamatau na veilewai, me vakayacori raraba, ka me rogoca na mataveilewai e tuvakaikoya ka sega ni tokona e dua na ilawalawa.

(2) O ira kece era tiki ni dua na veilecalecavi vakalawa e tu vei ira na dodonu me vakamatatataki na veilecalecavi vakalawa qo mai na mataveilewai se kevaka e veiganiti, me vakamatatataki ena mataveivaqai tuvakaikoya ka sega ni tokona e dua na ilawalawa.

(3) O ira era vauci ena dua na cala vakalawa kei ira era tiki ni dua na veilecalecavi vakalawa, e tu vei ira na dodonu me rogoci na nodra kisi ena loma ga ni dua na gauna vakarautaki.

(4) Na rogoci ni kisi ena mataveilewai (vakavo na veilewai vakaivalu) kei na mataveivaqakai e yavutaki vakalawa e dodonu me dola vei ira na lewenivanua vakavo ke sega ni vakatarai ena vuku ni lewa dodonu.

(5) Na wasetiki (4) e sega ni tarova—

(a) na kena buli na lawa me baleta na nodra veilewaitaki o ira na gone se na kena vakatautaki na veileti ni vuvale i na mataveilewai ka sega ni dola raraba; se

(b) nona vakatabui e dua mai na mataveilewai se mataveivaqakai ena gauna ni veilewai (vakavo ke kacivaka na mataveilewai se mataveivaqakai na nona vakatulewa) e sega ni oka kina e so tale na ilawalawa kei na nodra daunilawa kevaka e dua na tikini lawa e vakatara na nona sogoti ena lewa dodonu, ivakarau vinaka ni tamata, na nona tikobulabula na gone, na veika e maroroï, taqomaki ni vanua, se taqomaki ni bula ni lewenivanua.

(6) O ira era vauci ena dua na cala vakalawa, o ira na ito era tiki ni dua na veilecalecavi vakalawa kei ira kece na vakadinadina ena veilecalecavi vakalawa e tu vei ira na dodonu mera soli tukutuku ka mera sauma na vakatataro ena vosa e kila.

(7) O ira era vauci ena cala vakalawa kei ira kece era tiki ni dua na veileti vakalawa e tu nodra dodonu mera vakamura na veilewai ena vosa e kila.

(8) Me vakaibalebale na dodonu a soli ena wasetiki (6) kei na (7), na mataveilewai se na mataveivaqakai e dodonu, ke gadrevi ena vuku ni lewa dodonu, me vakarautaka na daunivakadewa se dua e kenadau ena nodra veitalanoa na galu, ka sega ni lavaki na kena isau vua e gadreva na veiqaravi qo.

(9) Kevaka e dua na gone e kacivi me lai vakadinadina ena mataveilewai, na kena tauri na itukutuku ni gone me veiganiti kei na nona yabaki.

(10) Na Matanitu me na vakarautaka na veivuke vakalawa e na lawa kei na so tale na sala ni veivuke vakalawa, mai vua na Matabose ni Veivuke Vakalawa vei ira era sega ni rawa ni sauma vakailavo, de mani sega ni tau na lewa dodonu.

(11) Kevaka ena lavaka na ilavo na mataveilewai se mataveivaqakai, sa dodonu me yavutaki vakavinaka ia me kua ni ivakatatao ena kena vakayagataki na veiqaravi ni mataveilewai.

(12) Ena veilewai, na kena taurivaki na ivakadinadina e na sala e sega ni veiganiti kei na dodonu ena Wase qo se dua tale na lawa, me kua ni vakabau, vakavo sara ena vuku ni lewa dodonu e gadrevi me vakabau na ivakadinadina.

*Dodonu ni tamata me baleta na vakatulewa ni vakaisilesi ni matanitu
kei na vakatulewa ni veiqaravi raraba vakalawa*

16.—(1) Vakavo ke dua na tikini Yavunivakavulewa qo e sega ni salavata na dodonu e virikotori ena wasetiki qo, ke yalani vakalawa na dodonu qo—

- (a) na tamata taucoko e tu vei ira na dodonu mera qaravi vinaka vakalawa, me qaravi vakadodonu, vakatautauvata, ka me vakamuri vakavinaka na kena ivakarau, kei na kena lewai ena gauna totolo na vakatulewa mai vei ira na vakaisilesi ni matanitu kei na nodra vakatulewa na veiqaravi raraba vakalawa;
- (b) na tamata taucoko e valeqai vakaca mai na veiqaravi ni veiliutaki vakamatanitu se veiqaravi raraba e tiko vua na dodonu me volai vakaiuola vua na vunileqa a vakayacori vua; kei na
- (c) na vakatulewa ni veiliutaki vakamatanitu kei na veiqaravi raraba ena rawa ni dikeva tale na mataveilewai, se dua tale na mataveivaqakai e donu vakalawa, ke gadrevi.

(2) Na dodonu e virikotori ena wasetiki (1) e sega ni kovuta na kabani e volai vakalawa ena lawa e vauci ira na kabani.

(3) Na tikina qo ena sega ni vauca na veika sa yaco oti, ia ena qai vauca na veiliutaki vakamatanitu kei na veiqaravi raraba ena tikinisiga e sa na dabe oti kina na imatai ni bose ni Palimedi ena Yavunivakavulewa qo.

Galala ni vosa doudou, kena matanataki, kei na vakaitukutuku

17.—(1) Na tamata yadua e tu vua na dodonu me vosa doudou ena galala, na kena matanataki, vakasama, nanuma, kei na kena tabaki, qo e okati kina na—

- (a) galala ni vakasaqaaqara, ciqoma ka wasea na itukutuku, kilaka kei na nomu nanuma;
- (b) galala ni vakaitukutuku, oka kina na itukutuku tabaki, itukutuku vakau ena livaliva kei na so tale na iwalewale ni vakaitukutuku;
- (c) galala ni vakanananu kei na bulika; kei na
- (d) galala ni vuli vata kei na galala ni vakadidike vakasaenisi.

(2) Galala ni vosa doudou, kena matanataki, vakasama, nanuma kei na itukutuku tabaki e sega ni wili kina—

- (a) na kena vakau na itukutuku me baleta na ivalu;
- (b) na kena bukani na vakacaca se na sasaga me saqata na Yavunivakavulewa qo; se

(c) na kena navuci na veicati ka—

- (i) yavutaki ena dua na yavu tabu ni veivakaduiduitaki e volai e na tikina 26; ka
- (ii) okati kina na kena bukani na vakacaca.

(3) Na lawa e na rawa ni yalana, se vakadonuya na kena yalani na dodonu kei na galala e virikotori ena wasetiki (1), ia na vakayacori ga ena gauna e gadrevi kina me yalani, qo ena vuku ni—

- (a) taqomaki ni matanitu, bula ni lewenivanua, ivakarau vinaka ni lewenivanua, tikobulabula ni tamata, se na qaravi vinaka ni veidigidigi;
- (b) na kena taqomaki se maroroi vinaka na irogorogo, itukutuku maroroi, itovo vakaturaga, dodonu se galala ni so tale na tamata, okati kina—
  - (i) na dodonu me kua ni tau na vosa ni veivakacacani, se cavuti vakadodonu vua, se cavuti vua na matailawalawa; kei
  - (ii) na dodonu ni tamata e vakamavoataki na yalona ena itukutuku kaburaki e sega ni dina se veivakacacani me vakadodonutaki na itukutuku ka tabaki ena ituvatuva matau e virikotori ena lawa;
- (c) qarauni ni vakacilai ni itukutuku vunitaki, me vaka e ciqomi ena veivakabauti;
- (d) qarauni mai na vakacacani ni ivakarau vinaka ni tamata yadua, mataisoqosoqo, se valenivolavola rokovi se veitabana ena ivakarau e rawa ni vakavuna na yaloca ena kawatamata se matalotu se na veibuturaki sobu se veivakaduiduitaki vua, na tamata se matailawalawa;
- (e) vakadeitaki tiko na kaukauwa kei na tuvakaikoya ni mataveilewai;
- (f) lavaki na vakatatabu vei ira na vakaillesilesi ni valenivolavola ni lewenivanua;
- (g) vakalawataki na veigacagaca bibi ni veiqaravi ni vakaitukutuku ena livaliva; se
- (h) vakarautaki e so na lawa me vakaukauwataka na ivakarau ni vakaitukutuku, ka vakarautaka na kena cakacaka, tabaki vakalawa kei na ivakarau ni veiqaravi ni veitabana ni vakaitukutuku.

(4) Ena tikina qo, “vosa ni veivakacacani” e kena ibalebale na ivakarau taucoko e matanataki ka na rawa ni vakauqeta na veivakaduiduitaki me vaka e vakamacalataki ena tikina 26.

Galala ni soqoni

18.—(1) Na tamata taucoko e tiko vua na dodonu, ena sala malumu ka sega na vakaiyaragi, mera kumukumuni vata, vakaraitaka nodra kudru, dabe ena vuku ni kudru, ka mera vola ka vakaraitaka na nodra vakatutu.

(2) Na lawa ena rawa ni yalana, se vakadonuya na kena yalani na dodonu e virikotori ena wasetiki (1), ia na vakayacori ga ena gauna e gadrevi kina me yalani, qo ena vuku ni—

- (a) taqomaki ni matanitu, taqomaki ni bula ni lewenivanua, ivakarau vinaka ni tamata, tikobulabula ni tamata, se na qaravi vinaka ni veidigidigi;
- (b) taqomaki ni dodonu kei na galala ni tamata; se
- (c) lavaki na vakatatabu vei ira na vakaillesilesi ni valenivolavola ni lewenivanua.

Galala ni vakaisoqosoqo

19.—(1) Na tamata taucoko e tiko nona dodonu me lewe ni dua na isoqosoqo.

(2) Na lawa e na rawa ni yalana, se vakadonuya na yalani ni dodonu e virikotori ena wasetiki (1), qo ena vuku ni—

- (a) taqomaki ni matanitu, taqomaki ni bula ni lewenivanua, ivakarau vinaka ni lewenivanua, tikobulabula ni tamata, se na qaravi vinaka ni veidigidigi;
- (b) taqomaki ni dodonu kei na galala ni tamata;
- (c) lavaki na vakatatabu vei ira na vakaillesilesi ni valenivolavola ni lewenivanua;
- (d) tabaki vakalawa na isoqosoqo ni tamata cakacaka, kei na isoqosoqo ni tamata dau veivakacakacakataki;
- (e) vakaituvatuvataki ka qarai na iwali ni itovo vakacakacaka, a vakarautaki na ituvatuva me qarava na iwali ni duidui kei na kudru, ka vakaituvatuvataka na vakabesebese kei na vakuwai ni tamata cakacaka mai valenicakacaka; se
- (f) vakaituvatuvataki na cicivaki ni tabana ni vei qaravi e gadrevi kei na cicivaki ni veimataqali matacakacaka e gadrevi, ena vuku ni taraicake ni bula vakailavo e Viti kei na lewei Viti.

Veimaliwai vakacakacaka

20.—(1) Na tamata taucoko e tiko vei ira na dodonu mera qaravi vakatautauvata ena gauna ni cakacaka, okati kina na nodra qaravi vinaka kei na tuvaki vinaka ni valenicakacaka.

(2) Na tamata cakacaka e tiko vei ira na dodonu mera tauyavutaka se lewena e dua na isoqosoqo ni tamata cakacaka ka cuqena na kena itavi kei na kena porokaramu.

(3) Na tamata dau veivakacakacakataki e tu vei ira na dodonu mera tauyavutaka se lewena na isoqosoqo ni tamata dau veivakacakacakataki, ka cuqena na kena itavi kei na kena porokaramu.

(4) Na isoqosoqo ni tamata cakacaka kei na tamata dau veivakacakacakataki e tu na nodrau dodonu me rau veitalanoataka na iwali ni itovo vakacakacaka.

(5) Na lawa ena rawa ni yalana, se vakadonuya na kena yalani, na dodonu e virikotori ena tikina qo, ia na vakayacori ga ena gauna e gadrevi kina me yalani, qo ena vuku ni—

- (a) taqomaki ni matanitu, taqomaki ni bula ni lewenivanua, ivakarau vinaka ni tamata, tikobulabula ni tamata, se na qaravi vinaka ni veidigidigi;
- (b) taqomaki ni dodonu kei na galala ni tamata;
- (c) lavaki na vakatatabu vei ira na vakaillesilesi ni valenivolavola ni lewenivanua;
- (d) tabaki vakalawa na isoqosoqo ni tamata cakacaka, kei na isoqosoqo ni tamata dau veivakacakacakataki;
- (e) vakaituvatuvataki ka qarai na iwali ni itovo vakacakacaka, vakarautaki na ituvatuva me qarava na kena iwali na duidui kei na kudru, ka vakaituvatuvataka na vakabesebese kei na vakuwai ni tamata cakacaka mai na valenicakacaka; se
- (f) vakaituvatuvataki na cicivaki ni tabana ni vei qaravi e gadrevi kei na cicivaki ni veimataqali matacakacaka e gadrevi, ena vuku ni taraicake ni bula vakailavo e Viti kei na lewei Viti.

Galala ni veitosoyaki kei na vakaitikotiko

21.—(1) Na tamata taucoko e tu vua na dodonu ni galala ni veitosoyaki.

(2) Na lewenivanua e tu vei ira na dodonu mera kerea ka me soli vei ira na ivolatara ni curuvana, se na ivola ni veitosoyaki, e salavata kei na ivakaro e veidonui kei na lawa tabaki.

(3) Na lewenivanua kei ira kece era vakatarai vakalawa mera tiko e Viti e tu vei ira na dodonu ni veitosoyaki e Viti kei na dodonu mera gole i vanuatani.

(4) Na lewenivanua e Viti, kei ira e tiko na nodra dodonu mera vakaitikotiko i Viti, e tu vei ira na dodonu mera vakaitikotiko ena vanua era gadreva e Viti.

(5) O ira kece era sega ni lewenivanua e Viti, ia era vakatarai vakalawa mera tiko e Viti, e tu vei ira na dodonu mera kua ni vakasavi e Viti vakavo sara ke sa vakatulewataka na mataveilewai se sa solia na Minisita ni curuvanua na vakatulewa me vaka e virikotori vakalawa.

(6) Na lawa se dua na ka e davo vakalawa, e sega ni veicoqacoqa kei na dodonu e virikotori ena tikina qo, kevaka e volai vakalawa—

- (a) na nona vesu vakawawa e dua na tamata se vakatabui vua na veitosoyaki, ena vuku—
  - (i) ni kena vakadeitaki me na rairai ena mataveilewai;
  - (ii) ni revurevu ni cala e beitaki kina; se
  - (iii) ni taqomaki ni dua tale na lewenivanua mai na itovo kaukauwa ni tamata vesu vakawawa;
- (b) ni dua na tamata e sega ni lewenivanua me vesu se tauri vakawawa ena vuku ni nona curu mai e Viti ka sega na ivolatara ni curuvanua;
- (c) vakasavi e dua na tamata e Viti, ena vakatulewa ni Mataveilewai e Cake;
- (d) vagalalataki mai Viti ena vakatulewa ni Mataveilewai e Cake, e dua na gone e kau tani mai vakatawadodonu mai vanuatani, ena inaki ni nona vakasukari na gone vua na nona itubutubu se dauniveisusu e kilai vakalawa;
- (e) vakarautaki na nona vakasavi ena nona vanua dina e dua na tamata e sega ni lewenivanua e Viti, qo me qai lai colata ena nona vanua na kena totogi e valeniveivesu, ena vuku ni cala vakalawa a totogitaki kina e Viti; se
- (f) vakalawataka, tarova se vakatabuya na curu vakailoa ena dua na vanua se itikotiko ni dua tale.

(7) Na lawa ena rawa ni yalana, se vakadonuya na yalani ni dodonu e virikotori ena tikina qo, ia na vakayacori ga ena gauna e gadrevi kina me yalani, qo ena vuku ni—

- (a) taqomaki ni matanitu, taqomaki ni bula ni lewenivanua, ivakarau vinaka ni tamata, tikobulabula ni tamata, se na qaravi vinaka ni veidigidigi;
- (b) taqomaki ni dodonu kei na galala ni tamata;
- (c) na maroroi ni veikabula;
- (d) na vakatatabu e vakataqari vua e dua na lewenivanua me vakaotia kina na itavi e vakacolati vua vakalawa; se
- (e) na vakatatabu e vakataqari vua e dua na vakaillesilesi ni valenivolavola ni lewenivanua me tiki ni nodra ivakarau ni cakacaka.

(8) Na wasetiki (3) kei na (4) ni tikina 9 e vauci kina e dua na tamata e tarovi nona galala ni veitosoyaki, ka virikotori ena lawa ni tikoleqa vakamatanitu, me vaka kina na tamata vesu vakawawa.

Galala ni sokalou, rai vakayalo kei na vakabauta

22.—(1) Na tamata yadua e tu vua na dodonu ni galala ni sokalou, rai vakayalo kei na vakabauta.

(2) Na tamata yadua e tu vua na dodonu, kevaka o koya taudua se lewe ni isoqosoqo me matanataka na nodra vakabauta e matana levu se sokalou e tawa raici, rokova, matanataka, se vakatavulica.

(3) Na tamata yadua e tu vua na dodonu me kua ni vakasaurarataki me—

(a) cakava na ivakarau e veicoqacoqa kei na nona sokalou se vakabauta; se

(b) bubului, se me bubului ena ivakarau, e—

(i) veicoqacoqa kei na nona qaravi kalou se vakabauta; se

(ii) lavaka e dua na tamata me vakaraitaka na vakabauta e sega ni nona vakabauta.

(4) Na veisoqosoqo lotu se matavakabauta, kei na veisoqosoqo vakavanua se kawatamata, e tu vei ira na dodonu mera tauyavutaka, qarava ka cicivaka na nodra koronivuli, kevaka mada ga e sega na veivuke vakailavo mai na Matanitu, me vakadeitaka tiko ga na koronivuli na ivakatagedegede e virikotori ena lawa.

(5) Ena vakayagataki ni dodonu ena wasetiki (4), na isoqosoqo lotu se matavakabauta e tu vei ira na dodonu mera vakavulici na vuli ni lotu me tiki ni veivakavulici, kevaka mada ga e sega na veivuke vakailavo mai na Matanitu ena vakavulici ni vuli ni lotu.

(6) Ke dua e vuli, e tu nona dodonu me kua ni vakavulici ena vuli ni lotu, vakaitavi se tiko ena sokalou e sega ni salavata kei na nona vakabauta se sega ni tiko ena dua na matavakabauta. Ia, ena vakatautaki ena nona veivakadonui, se kevaka e gone, me vakadonuya na nona itubutubu se dauniveisusu vakalawa.

(7) Na dodonu kei na galala e virikotori ena tikina qo, e rawa ni yalani vakalawa, ia na vakayacori ga ena gauna e gadrevi kina me yalani—

(a) me taqomaki—

(i) na dodonu kei na galala ni tamata tale e so; se

(ii) ena taqomaki ni bula ni lewenivanua, ivakarau vinaka ni tamata, se na tikobulabula ni tamata; se

(b) na tarovi ni tiko yavavala ni lewenivanua.

Dodonu vakapolitiki

23.—(1) Na lewenivanua taucoko e Viti, e tu na nodra galala mera digitaka na matapolitiki, kei na dodonu—

- (a) me tauyavutaka se lewena e dua na isoqosoqo vakapolitiki;
- (b) me vakaitavi ena cakacaka e lavaki se vakacuru lewenivanua i na isoqosoqo vakapolitiki; kei na kena
- (c) vunautaki na isoqosoqo vakapolitiki, matavakaturi se na ka e vakabauta na isoqosoqo vakapolitiki.

(2) Na lewenivanua e tu vei ira na dodonu mera vakaitavi ena veidigidigi e vakayacori vakasavasava ka matau ka solia vua na veimatavakaturi kei na veimatapolitiki mera cakacaka ena galala, kei na vakaitukutuku me vakayacori ena galala, kei na mataveilewai me soli vua na galala ni vakatulewa ka me vakayacori vakawasoma na veidigidigi ena kena digitaki na lewenimatabose se valenivolavola e yavutaki ena Yavunivakavulewa qo.

(3) Na lewenivanua kece e sa yacova na yabaki 18 e tu vei ira na dodonu—

- (a) mera volayaca ni veidigidigi;
- (b) mera veidigidigi vuni ka me kua ni kilai na nona digidigi ena dua na veidigidigi, se na ivakarau ni veidigidigi era vakaitavi kina na lewenivanua volayaca, mera ciqoma se sega e dua na vakatutu;
- (c) me mata vakaturi ni valenivolavola ni lewenivanua, se dua na valenivolavola ni isoqosoqo vakapolitiki e lewena, kevaka e rawata na veika e gadrevi me lewena na valenivolavola ya; kei na
- (d) kena digitaki, me tawana na valenivolavola.

(4) Na lawa e na rawa ni yalana, se vakadonuya na yalani ni dodonu e virikotori ena tikina qo, ena vuku ni—

- (a) kena tabaki vakalawa na nodra volayaca na lewenivanua, kei na kena vakaivolataki na tamata e sega na nona dodonu se tarovi me volayaca me veidigidigi;
- (b) kena tabaki vakalawa na veimatapolitiki vata kei na kena vakaivolataki na tamata e sega na nona dodonu e vakamacalataki ena wasetiki (1) kei na wasetiki 3(c) kei (d);
- (c) kena tabaki vakalawa na tamata era sega ni vakatarai mera veiqati ena dua na itutu e Palimedi se ena valenivolavola ni lewenivanua, se dua ga na valenivolavola ena loma ni matailawalawa vakapolitiki; se

- (d) ena vuku ni yalani ni dodonu e dua e taura tiko na itutu ena valenivolavola ni lewenivanua (me vaka e vakamacalataki ena lawa) ka virikotori ena tikina qo.

Dodonu kei na galala yadua

24.—(1) Na tamata yadua e tu vua na dodonu kei na galala yadua, qo e okati kina na dodonu ni kena—

- (a) maroroi na itukutuku vuni ni dua na lewenivanua;
- (b) maroroi na itukutuku vuni ni nodra veitalanoa se veivolavolai; kei na
- (c) rokovi na nodra bula vakaitaukei kei na gauna vakavuvale.

(2) Na lawa e na rawa ni yalana, se vakadonuya na kena yalani, na dodonu e virikotori ena wasetiki (1), ia na vakayacori ga ena gauna e gadrevi kina me yalani.

Vakayagataki ni itukutuku

25.—(1) Na tamata yadua e tu vua na dodonu me vakayagataka na—

- (a) itukutuku e maroroi tu ena dua na valenivolavola ni lewenivanua; kei na
- (b) itukutuku e tu vua e dua, ka gadrevi me vakayagataki se taqomaki kina e dua na dodonu vakalawa.

(2) Na tamata yadua e tu vua na dodonu me vakadodonutaka se bokoca na itukutuku lasutaki se veivakacalai me baleti koya.

(3) Ena gauna e gadrevi kina me yalani, na lawa e na rawa ni yalana, se vakadonuya na kena yalani, na dodonu e virikotori ena wasetiki (1), ka rawa ni vakalawataka na kena vakayagataki na itukutuku maroroi ena dua na valenivolavola ni lewenivanua.

Dodonu ni tamata me qaravi vakatautauvata ena mata ni lawa kei na galala mai na veivakaduiduitaki

26.—(1) Na tamata yadua e tu vua na dodonu me qaravi vakatautauvata ena mata ni lawa.

(2) Na dodonu ni tamata me qaravi vakatautauvata ena mata ni lawa e okati kina na kena vakayagataki vakatautauvata na dodonu kei na galala e virikotori ena Wase qo se na dua tale na lawa tabaki.

(3) Na veivakaduiduitaki e vakatabui vakalawa kevaka e yaco vua e dua na tamata ena vuku ni—

- (a) nona ivakarau se kena ituvaki, oka kina na veimatatamata e lewena, nona itovo vakavanua, kawatamata, kuliniyago, na nona yavutu, kevaka e yalewa se tagane, kevaka e tagane, na nona digitaka me vinakata na tagane, kevaka e yalewa, na nona digitaka me vinakata na yalewa, se nona

digitaka me vinakata ruarua na yalewa kei na tagane, nomu digitaka se vakaraitaka mo bulataka na bula vakatagane se bula vakayalewa, kevaka e gone susu se sucu ena daku ni vakamau, vosanisucu, ituvaki ni bula se bula vakailavo, vakaleqai vakayago, yabaki ni bula, nomu vakabauta, lewa e loma, vakawati se sega, se kevaka e bukete; se

- (b) nomu vakasama se vakabauta, vakavo kevaka na vakasama se vakabauta qo e vakamavoataka tale e so na tamata se na kena vakalailaitaka na nona dodonu se galala tale e so,

se ena dua tale na tikina e vakatabui ena Yavunivakavulewa qo.

(4) Na lawa se dua na vakatulewa e vakayacori ena dua na lawa ena sega ni rawa ni vakayagataka na yavu e vakamacalataki ena wasetiki (3) me yalana na nona dodonu e dua.

(5) Na tamata yadua e tu vua na dodonu me lewena se curuma na sitoa, otela, valenikana, vanua ni veivakamarautaki, valenidanisi, tabana ni vuli, lori ni veivakaleleci, teksi, kei na vanua dola raraba, ka me kua ni vakaduiduitaki ena dua na yavu e virikotori ena wasetiki (3).

(6) Na itaukei ni vanua dola raraba se itaukei ni vanua ni veiqaravi me vaka e vakamacalataki ena wasetiki (5) me vakarautaka e so na gaunisala me vakarawarawataka na veitosoyaki vei ira na vakaleqai vakayago me vaka e virikotori ena lawa.

(7) Ni sega ni tautauvata na nodrau qaravi e rua na tamata ena vuku ni dua na tikina e vakatabui ena wasetiki (3), ya sa wili me veivakaduiduitaki, vakavo ke rawa ni vakadeitaki ni na veivakaduiduitaki ya e ganita na vanua e vakayacori kina.

(8) Na lawa se na vakatulewa e vakayacori ena dua na lawa tabaki, e sega ni veicoqacoqa kei na dodonu e virikotori ena tikina qo kevaka e—

- (a) na isau e veiganiti se dua na ilavo e vakatabakidua ena dua na inaki;
- (b) surevaki na yabaki ni vakacegu vua e dua;
- (c) surevaki na vakatatabu vua e dua na tamata cakacaka se vakaitavi vakamatanitu, se solia vei ira na ka vinaka se yaga ka sega ni surevaki se soli vua e dua;
- (d) surevaki na vakatatabu vei ira era sega ni lewenivanua e Viti, se soli vei ira na ka e vinaka se yaga ka sega ni surevaki se soli vei ira na lewenivanua;
- (e) vakarautaka na veika vakaivola me baleta na gone vakacabecabe, vakamau, dewa na taukeni ni iyau ena vuku ni mate kei na peniseni;

- (f) vakatabui na tamata me taura na itutu ena so na valenivolavola ni lewenivanua; se
- (g) me yalani ena gauna e gadrevi kina ka me kua ni veicoqacoqa kei na dodonu se na galala e virikotori ena dua na tikina ena Wase qo, e vakatara na kena taukeni vakavanua na kedra qele kei na nodra vakayagataka na iyaubula mai waitui o ira na iTaukei, Rotuma kei na Rabi se na ivakarau ni kena soli na itutu ni veiliutaki ni iTaukei, Rotuma kei na Rabi.

Galala mai na kena tauri vakalawa se tauri vakaveitalia na iyau

27.—(1) Na tamata yadua e tu vua na dodonu me kua ni kauta tani na Matanitu na nona iyau vakavo ke vakatarai ena lawa tabaki ka virikotori ena wasetiki (2), ka sega ni dua na lawa me vakatara na kena tauri vakaveitalia se na kena kovei na iyau.

(2) Na lawa tabaki e rawa ni vakatara na kena tauri vakalawa na iyau, ni—

- (a) vakayacori e dua na inaki raraba; kei na
- (b) kena saumi vakadodonu na itaukei ni iyau ena isau ni iyau sa veidinadinatitaki, se ke sega ni yacovi rawa e dua na veidinadinati, me dua ga na isau vakatautauvata me vaka e sa vakatulewa kina na mataveilewai se mataveivaqai, ni oti na kena raici na veika kece e kovuti kina, oka kina na—
  - (i) kena rawati na iyau me vakayacori ena dua na inaki raraba;
  - (ii) itukutuku ni kena rawati na iyau mai vua na itaukei ni iyau;
  - (iii) isau ni iyau;
  - (iv) tamata yadua e tiko na nona gagadre me baleta na iyau; kei na
  - (v) nona sotava na dredre o itaukei ni iyau.

(3) Na kena tauri na iyau ena lawa tabaki se kevaka e volai vakalawa na kena tauri na i yau e sega ni veicoqacoqa kei na tikina qo kevaka e vakayacori ena—

- (a) saumi ni ivakacavacava;
- (b) vesuki vakalawa na esiteti sa beqaravu;
- (c) vesuki ni iyaya e taurivaki ena cala vakalawa;
- (d) totogi e tau ena voroki ni lawa;
- (e) kena saumi na mokiti, saumi na itotogi se saumi na dinau me sere mai na iyau vesu; se
- (f) vakayacori na lewa ni mataveilewai se mataveivaqai.

Dodonu ni taukeni kei na taqomaki ni qele ni iTaukei, Rotuma kei na Rabi

28.—(1) Na qele ni iTaukei mera taukena tiko ga na itaukei ni qele, ena sega tale ga ni rawa ni volitaki, soli, tokitaki se veisautaki, vakavo ni tauri Vakamatanitu me vaka e virikotori ena tikina 27.

(2) Ke dua na qele ni iTaukei e taura na Matanitu ena dua na inaki raraba ni oti na kena taurivaki na Yavunivakavulewa qo me vaka e virikotori ena tikina 27 se ena dua na lawa tabaki, me na vakasukai tale vei ira na kena itaukei ke sa sega ni vakayagataka na qele na Matanitu.

(3) Na qele ni Rotuma mera taukena tiko ga na itaukei ni qele, ena sega tale ga ni rawa ni volitaki, soli, tokitaki se veisautaki, vakavo ni tauri Vakamatanitu me vaka e virikotori ena tikina 27.

(4) Ke dua na qele ni Rotuma e taura na Matanitu ena dua na inaki raraba ni oti na kena taurivaki na Yavunivakavulewa qo me vaka e virikotori ena tikina 27 se ena dua na lawa tabaki, me na vakasukai tale vei ira na kena itaukei ke sa sega ni vakayagataka na qele na Matanitu.

(5) Na qele ni Rabi mera taukena tiko ga na itaukei ni qele, ena sega tale ga ni rawa ni volitaki, soli, tokitaki se veisautaki, vakavo ni tauri Vakamatanitu me vaka e virikotori ena tikina 27.

(6) Ke dua na qele ni Rabi e taura na Matanitu ena dua na inaki raraba ni oti na kena taurivaki na Yavunivakavulewa qo me vaka e virikotori ena tikina 27 se ena dua na lawa tabaki, me na vakasukai tale vei ira na kena itaukei ke sa sega ni vakayagataka na qele na Matanitu.

Taqomaki ni taukeni kei na gagadre ni vakayagataka qele

29.—(1) Na taukeni taucoko ni qele, na dodonu kei na gagadre yadua me baleta na qele, oka kina na qele saumi se lisitaki, a se tiko ni se bera ni taurivaki na Yavunivakavulewa qo, me na tomani tiko ga ena Yavunivakavulewa qo.

(2) Ena sega ni dua na lawa ena buli me vakamalumalumutaka se vakaleqa na taukeni kei na gagadre ni qele saumi se lisitaki a se tiko ni se bera ni taurivaki na Yavunivakavulewa qo, me na tomani tiko ga ena Yavunivakavulewa qo.

(3) O ira era lisitaka na qele e tu vei ira na dodonu me kua ni muduki koso na nodra veidinadinati ni lisi vakavo ke muduki ena veidinadinati ni lisi a sainitaki, kei na veisau e vakayacori vakalawa me baleta na veidinadinati ni lisi ena sega ni veisautaka e dua na veidinadinati e sa tu ena kena lisitaki na qele.

(4) Na Palimedi kei na Boseyaco, ena vuku ni buli lawa kei na walewale tale e so, me vakadeitaka ni qele saumi se lisitaki e veiganiti kei na ilavo e rawata na itaukei ni qele ka maroroya tale ga na nodra dodonu o ira era lisitaka na qele, oka kina na maroroi ni balavu ni gauna kei na vakarau kei na ituvatuva ni lisitaki qele e dodonu me rawati ena savasava, ka sega ni veivakaduiduitaki.

(5) Na qele kece era oka me qele voli vakadua ni bera na taurivaki ni Yavunivakavulewa qo me na oka tiko ga vaka qele volivakadua, vakavo kevaka e volitaki vua na Matanitu se taura na Matanitu ena inaki raraba me vaka e virikotori ena tikina 27.

(6) Ena vuku ni tikina qo—

“*qele lisitaki*” se “*qele saumi*” oka kina na lisitiki ni qele lisitaki kei na lisitiki ni qele saumi, ia e sega ni okati kina na lisi se veidinadinati ni vale, vale nibisinisi, vale nibuliyaya kei na vuku ni saravanua, ena sega ni oka kina na lisi se veidinadinati ni yaya tudei ni vale, na misini, se na gacagaca ni vale ena dua na tikiniqele; kei na

“*ira na saumi lisi*” se “*ira na saumi qele*” e wili kina ira na saumi lisitiki, se na yalovinaka ni taukei ni qele me toso na lisi.

Dodonu ni itaukei ni qele ena kena wasei vakadodonu na isau ni kena vakayagataki na iyaubula

30.—(1) Na iyaubula taucoko e vanua se i wai e taukena na Matanitu; ia e tu tale ga na nodra dodonu na itaukei ni qele (kevaka e taukeni vakavanua se voli vakadua), se o ira na volai vakalawa na nodra dodonu ni iqoliqoli vakavanua e tu na nodra dodonu mera taura e dua na iwase ni ilavo e saumi ena Matanitu ena veivakadonui ni Matanitu me vakayagataki na iyaubula mai na qele se matasawa e oka tiko ena loma ni iqoliqoli vakavanua e sa volai vakalawa.

(2) Na lawa tabaki me na vakadeitaka na ituvatuva ni kena cakacakataki na wasei vakadodonu ni ivotavota me vaka e virikotori ena wasetiki (1), oka kina—

- (a) na ivotavota era tara tiko na itaukei ni iyaubula se era rawa ni tara, vu mai na vakadidike se na vakayagataki ni iyaubula;
- (b) na ririko ni kena vakacacani na veika e tu wavoliti keda;
- (c) ke dua na itavi vakalawa ni Matanitu me cau vakailavo me rawa ni sotavi na isau ni kena tarovi, vakavinakataki se saumi na kena vakacacani na veika e tu wavoliti keda;
- (d) na kena sauma na Matanitu na kena vakatulewataki ni dodonu ena kena vakadikevi, vakayagataki na iyaubula; kei na
- (e) na cau e veiganiti me sauma e dua e vakatarai me vakadidiketaka se vakayagataka na iyaubula, me sauma vua na Matanitu.

Dodonu ni vuli

31.—(1) Na tamata yadua e tu vua na dodonu me—

- (a) virisova;
- (b) vuli ena paraimiri kei na sekendri; kei na
- (c) vuli torocake.

(2) Na Matanitu me na vakayagataka e dua na ituvatuva e veiganiti ena veika sa tu rawa me na qai rawata na kena yacovi na dodonu—

- (a) me kua ni saumi na nodra vuli na gone, wili kina na paraimiri, sekendri kei na vulitorocake; kei na
- (b) nodra vuli o ira era sega ni vakacavara na nodra vuli ena paraimiri kei na sekendri.

(3) Me na vakavulici ena veikoronivuli ni paraimiri na vosa vakaiTaukei kei na vosa vakaIdia e sa taurivaki tiko ena gauna qo.

(4) E tu na dodonu vei ira na Matanitu me na vakasalataka e dua na tabana ni vuli ena vakavulici ni so na leseni e salavata na tikobulabula, na vakavulici ni tamata yadua ena nona dodonu kei na galala vakalewenivanua, kei na vakavulici ni veika yadudua me baleta na Matanitu, kei na dua na tabana ni vuli e dodonu me na muria e dua na ivakasala e vakarautaka na Matanitu.

(5) Ena taurivaki ni dodonu ena tikina qo, kevaka e vakaraitaka na Matanitu ni sega ni tiko vua na ivurevure ni veika me baleta na kena taurivaki na dodonu, e nona itavi na Matanitu me vakaraitaka ni sega vua na ivurevure.

Dodonu ni vakaitavi ena bula vakailavo

32.—(1) Na tamata yadua e tu vua na dodonu me vakaitavi ena bula vakailavo ni Vanua, qo e oka kina na dodonu ni nodra digitaka na nodra cakacaka, se so tale na gaunisala ni rawa ilavo.

(2) Na Matanitu me na vakayagataka e dua na ituvatuva e veiganiti ena veika sa tu rawa me na qai rawati na kena yacovi na dodonu e virikotori ena wasetiki (1).

(3) Na lawa ena rawa ni yalana, se vakadonuya na kena yalani, na dodonu e virikotori ena wasetiki (1), ia na vakayacori ga ena gauna e gadrevi kina me yalani.

Dodonu ni cakacaka kei na isau e veiganiti

33.—(1) Na Matanitu me na vakayagataka e dua na ituvatuva e veiganiti ena veika sa tu rawa me qai rawati na dodonu ni tamata yadua me cakacaka ka me saumi ena isau e veiganiti.

(2) Ena kena taurivaki na dodonu ena tikina qo, kevaka e vakaraitaka na Matanitu ni sega ni tiko vua na ivurevure ni veika me baleta na kena taurivaki na dodonu, e nona itavi na Matanitu me vakaraitaka ni sega vua na ivurevure.

Dodonu ni tamata yadua me vakayagataka na veimataqali sala ni veitosoyaki

34.—(1) Na Matanitu me na vakayagataka e dua na ituvatuva e veiganiti kei na veika sa tu rawa me qai rawati na dodonu ni tamata yadua me vakayagataka na veimataqali sala ni veitosoyaki.

(2) Ena kena taurivaki na dodonu ena tikina qo, kevaka e vakaraitaka na Matanitu ni sega ni tiko vua na ivurevure ni veika me baleta na kena taurivaki na dodonu, e nona itavi na Matanitu me vakaraitaka ni sega vua na ivurevure.

Dodonu ni veivakavaletaki kei na tikosavasava

35.—(1) Na Matanitu me na vakayagataka e dua na ituvatuva e veiganiti kei na veika sa tu rawa me qai rawati na dodonu ni tamata yadua me rawa nira vakavaletaki vakamatau kei na tikosavasava.

(2) Ena kena taurivaki na dodonu ena tikina qo, kevaka e vakaraitaka na Matanitu ni sega ni tiko vua na ivurevure ni veika me baleta na kena taurivaki na dodonu, e nona itavi na Matanitu me vakaraitaka ni sega vua na ivurevure.

Dodonu ni vakarautaki vakamatau ni kakana kei na wainigunu

36.—(1) Na Matanitu me na vakayagataka e dua na ituvatuva e veiganiti kei na veika sa tu rawa me qai rawati na dodonu ni tamata yadua, me galala mai na via kana, me tu vua na kakana vakarautaki vakavinaka ena kena ivakarau dodonu, kei na dodonu ni vakarautaki vakamatau ni wainigunu savasava.

(2) Ena kena taurivaki na dodonu ena tikina qo, kevaka e vakaraitaka na Matanitu ni sega ni tiko vua na ivurevure ni veika me baleta na kena taurivaki na dodonu, e nona itavi na Matanitu me vakaraitaka ni sega vua na ivurevure.

Dodonu ni tamata yadua me vakarautaki vua na veivuke raraba

37.—(1) Na Matanitu me na vakayagataka e dua na ituvatuva e veiganiti kei na veika sa tu rawa me qai rawati na dodonu ni tamata yadua, me vakarautaki vua na veivuke raraba me vukei ena gauna e gadrevi kina, qo e oka kina na veivuke Vakamatanitu kevaka e gadreva na veivuke na tamata yadua kei ira era vakararavi vua.

(2) Ena kena taurivaki na dodonu ena tikina qo, kevaka e vakaraitaka na Matanitu ni sega ni tiko vua na ivurevure ni veika me baleta na kena taurivaki na dodonu, e nona itavi na Matanitu me vakaraitaka ni sega vua na ivurevure.

Dodonu ni tikobulabula

38.—(1) Na Matanitu me na vakayagataka e dua na ituvatuva e veiganiti kei na veika sa tu rawa me qai rawati na dodonu ni tamata yadua me tikobulabula, ena ivakarau kei na veika e gadrevi ena tikobulabula, kei na veiqaravi ni kena maroro'i na bula, oka kina na tikobulabula vakamatavuvale.

(2) Me kua ni dua e vakuwai mai ena veiqaravi totolo vakavuniwai.

(3) Ena kena taurivaki na dodonu ena tikina qo, kevaka e vakaraitaka na Matanitu ni sega ni tiko vua na ivurevure ni veika me baleta na kena taurivaki na dodonu, e nona itavi na Matanitu me vakaraitaka ni sega vua na ivurevure.

Galala mai na veivakatalai vakaveitalia

39.—(1) Na tamata yadua e tu vua na dodonu me kua ni vakatalai vakaveitalia mai nona vale se me basuraki nona vale ke sega ni vakaroti mai na mataveilewai.

(2) E tabu vakalawa na veivakatalai vakaveitalia.

Dodonu ni tamata me baleta na veikabula

40.—(1) Na tamata yadua e tu vua na dodonu me savasava ka bulabula na veika tu wavoliti koya, qo e oka kina na dodonu ni kena maroroi na veikabula mera vinaka kina na itabatamata ena gauna qo kei ira era muri mai me vaka e virikotori ena lawa tabaki kei na ituvatuvu tale e so.

(2) Na lawa ena rawa ni yalana se vakadonuya na kena yalani na dodonu e virikotori ena tikina qo, ia na vakayacori ga ena gauna e gadrevi kina me yalani.

Nodra dodonu na gone

41.—(1) Na gone yadua e tu vua na dodonu—

- (a) me volai ena gauna ga e sucu kina, me vakatokayacataki, ka lewena e dua na matanitu;
- (b) me vakarautaki vua na kakana bulabula, vakaisulutaki, vakavaletaki, tikosavasava kei na tikobulabula;
- (c) me qaravi vakavinaka mai na matavuvale, taqomaki, ka vakasalataki, oka kina na nodrau vakaitavi vakatautauvata na itubutubu ena nona qaravi na gone—
  - (i) veitalia ke rau sega ni vakamau na itubutubu; ka
  - (ii) veitalia ke rau tiko vata na itubutubu se sega, rau a tiko vata ena dua na gauna, se rau sa veibiu;
- (d) me taqomaki mai na kena rawa ni vakayacori vua e dua na itovo e veivakamavoataki, sega ni kauwaitaki, itovo vakavanua e rawa ni veivakamavoataki, itovo kaukauwa, itovo vakamanumanu kei na nona totogitaki, kei na veivakacacakakataki e rawa ni mavoa kina se lolovira; ka
- (e) me kua ni vesu, vakavo ke sa sega tale ni dua na iwali e tiko, ia kevaka e vesu, me—
  - (i) vesu ena gauna ga e gadrevi kina; ka me
  - (ii) kua ni vesu vata kei ira na qase, kei na vanua e vesu kina me veiraaurau kei na nona yalewa se tagane kei na nona yabaki ni bula.

(2) Na nona bula vinaka, qaravi vinaka, taqomaki ka susugi vinaka na gone e usutu ni veika ena raici me baleta na gone.

Dodonu ni lewenivanua e vakaleqai vakayago

42.—(1) Na tamata e vakaleqai vakayago, e tu vua na dodonu—

- (a) me curu i na veivanua, vakayagataka na veisala ni veitosoyaki e dola raraba, ka taura na itukutuku;
- (b) me vakayagataka e dua na ivakarau ni veivosaki se na vakaitukutuku e ganiti ira na galu kei na mataboko; kei na
- (c) kena vakarautaki vakarawarawa na iyaya me vukea na tamata e vakaleqai vakayago.

(2) Ni dua e vakaleqai vakayago e tu vua na dodonu me vakarawarawataki na nona vakayagataka na veivale, na lori, na nona vakaitavi vakacakacaka, kei na vakarautaki ni lawa me rawa nira vakaitavi ena bula ni lewenivanua ka me vakadeitaki kina na nodra dodonu.

(3) Na lawa e na rawa ni yalana, se vakadonuya na yalani ni dodonu e virikotori ena tikina qo, ia na vakayacori ga ena gauna e gadrevi kina me yalani.

Yalani ni dodonu ena gauna ni tikoleqa vakamatanitu

43.—(1) Ni dua na lawa e sa vakadonui se sa taurivaki ena vuku ni tikoleqa vakamatanitu ena Yavunivakavulewa qo—

- (a) ena rawa ni yalana na dodonu se galala e yavutaki ena Wase qo (vakavo na dodonu kei na galala yavutaki ena tikina 8,10,11,13,14,15,16, 22 kei na 26) ia ena qai yalani ga ena gauna e gadrevi kina—
  - (i) na kena yalani ena vakatabakidua ena kena gadrevi ena gauna ni tikoleqa vakamatanitu; kei na
  - (ii) lawa e salavata kei na itavi ni vanua o Viti ena lawa levu kei vuravura ka dau vakayagataki ena gauna ni tikoleqa vakamatanitu; ka na
- (b) taurivaki ga ena gauna e sa tabaki i na iTukutuku Tabaki Vakamatanitu.

(2) Ke dua e vesu ena wasetiki (1), e tu vua na dodonu e virikotori ena Wase qo, vakavo ke yalani me vaka e virikotori ena wasetiki (1).

Dodonu ni tamata kevaka e vakaleqai na nona dodonu e virikotori ena Lawa ni Dodonu

44.—(1) Ke dua na tamata e vakabauta ni dua na nona dodonu e virikotori ena Wase qo e sa vakaleqai se rawa ni vakaleqai (se, ke dua e vesu tiko, ka vakabauta e dua tale na tamata ni rawa ni vakaleqai na nona dodonu na tamata e vesu tiko) na tamata qo (se na tamata e vesu tiko) e rawa ni kerea na Mataveilewai e Cake me dikevi na tabana qo.

(2) Na dodonu ni kena kerei ena Mataveilewai e Cake me dikeva na kena vakaleqai na dodonu ni tamata me vaka e virikotori ena wasetiki (1), ena sega ni tarova na nona dodonu na tamata qo ena vuku ni so tale na veivuke vakalawa e tiko me baleti koya.

(3) Na Mataveilewai e Cake e tu vua na kaukauwa—

- (a) me rogoca ka vakatulewataka ena nona kudru e dua e vakaleqai na nona dodonu me vaka e virikotori ena wasetiki (1); kei na
- (b) kena vakatulewataki na vakatataro a kau cake mai ena wasetiki (5);

ka rawa ni solia na ivakaro kei na ivakasala e matau.

(4) Na Mataveilewai e Cake e rawa ni vakatulewa vakamatau me kua ni vakadonuya na kerekere e biu cake yani, se e yavutaki ena wasetiki qo kevaka e vakabauta ni tiko tale e dua na iwali e rawa ni vakayagataki.

(5) Kevaka e rogoci ena dua na mataveilewai lalai e so na vakatataro me baleta na kena saqati na veitikina e so ena Wase qo, sa nona itavi na Daunilewa me vagolea na vakatataro i na Mataveilewai e Cake, se ena nona kerekere e dua na ilawalawa i na kisi, na mataveilewai lalai e rawa ni vagolea na vakatataro i na Mataveilewai e Cake. Ia, na vagolei ni vakatataro i na Mataveilewai e Cake ena sega ni vakayacori kevaka ena nona nanuma na Daunilewa (ka na sega ni rawa ni rogoci tale na nona vakatulewa) kevaka na taro e vinakati me vagolei ena Mataveilewai e Cake e vaqitoqito se veivakacudrui.

(6) Ni sa vakatulewa na Mataveilewai e Cake ena vakatataro e vagolei ena tikina qo, sa itavi ni mataveilewai e kau cake mai kina na vakatataro me bokoca na kisi yavutaki ena—

- (a) vakatulewa; se
- (b) na vakatulewa ni Mataveilewai ni Rogokudru se Mataveilewai Cecere kevaka e rogoci tale ena mataveilewai e rua qo.

(7) Na Vunilawa e rawa ni curubotea na veilewai ena Mataveilewai e Cake ena vuku ni Matanitu, ena kena dikevi e dua na iulutaga ena Wase qo.

(8) Ke dua na veilewai ena Mataveilewai e Cake me baleta e dua na iulutaga ena Wase qo, na Mataveilewai e Cake me na kua ni rogoca ka vakatulewa kina me yacova ni sa soli na kena notisi vua na Vunilawa, ka me soli vua e dua na gauna me vakatulewa ena nona vakaitavi ena veilewai.

(9) Na notisi ena wasetiki (8) e sega ni gadrevi me soli vua na Vunilawa kevaka e tiki tiko ni veilewai na Vunilawa se na Matanitu.

(10) Navosavakadua ena rawa ni virikotori e so na lewa ena tikina qo me baleta na ivakarau ni veiqaravi ena Mataveilewai e Cake (oka kina na gauna e rawa ni vakayacori kina na kerekere ena Mataveilewai e Cake).

Matabose ni Dodonu ni Tamata kei na Valuti ni Veivakaduiduitaki

45.—(1) Na Matabose ni Dodonu ni Tamata e tauyavutaki ena Dikiri ni Matabose ni Dodonu ni Tamata 2009, me na tomani tiko me Matabose ni Dodonu ni Tamata kei na Valuti ni Veivakaduiduitaki.

(2) Na Matabose me na lewena—

- (a) e dua na Jemeni, ka rawa ni digitaki me Daunilewa; kei na
- (b) 4 tale na lewena,

me digitaka na Peresitedi ena ivakasala ni Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa.

(3) Ena kena vakasalataki na Peresitedi ena nona digitaka e dua me Jemeni se o iratou na lewena na Matabose, na Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa me na raica na nodratou itovo, me raica tale ga na nodratou kila vakacacakaca ena itaba duidui ni vei qaravi e ratou lako mai kina ka rawa ni basika ena gauna e dabe kina na Matabose.

(4) Vakavo ke vakarautaki ena Yavunivakavulewa qo, na itavi ni Matabose me—

- (a) vakatetea na taqomaki, dikevi na kena rokovi na dodonu ni tamata ena veimatabose taucoko, ka me vakatorocaketaka na itovo ni dodonu ni tamata e Viti;
- (b) vakayaco vuli me baleta na dodonu kei na galala e taurivaki ena Wase qo, oka kina na dodonu kei na galala e taurivaki ka vakayagataki ena veimatanitu e vuravura;
- (c) wanonova, vaqaqa ka volaitukutukutaka na kena vakamuri na dodonu ni tamata ena veitaba taucoko ni bula;
- (d) vakatututaka i na Matanitu na veiulutaga e so e vakaleqa tiko na dodonu kei na gagala taurivaki ena Wase qo, vakakina na vakatutu me baleta na lawa sa tiko rawa kei na kena e se qai vakarau buli;
- (e) ciqoma ka vaqaqa na kudru e so me baleta na veibeitaki ni kena voroki na dodonu ni tamata, ka cavuikalawa me walia, kevaka sa vakadinadinataki ni sa voroki na dodonu ni tamata, oka kina na kena vakatututaki ena mataveilewai se me vaqarai e so tale na iwali vinaka;
- (f) vaqaqa se vakadidiketaka ena nona vakatulewa ga se ena dua na kudru ni lewenivanua, e dua na kudru e baleta na dodonu ni tamata ka soli ivakasala me vakavinakataka na tabana oqo;
- (g) wanonova matua na Matanitu ena veiylalayalati kei na veidinadinati sa vakadeitaka kei na veimatanitu me baleta na dodonu ni tamata yadua; kei na
- (h) vakayacori ni itavi tale e so, se na kena vakayagataki na kaukauwa e solia na lawa tabaki vua na Matabose.

(5) Vakavo ke vakarautaki ena Yavunivakavulewa qo, na tamata yadua e tu vua na dodonu me vakaraitaka nona kudru i na Matabose, me vakaraitaka kina na nona dodonu kei na galala e yavutaki ena Wase qo, e sega ni vakamuri se vakacacani.

(6) Vakavo ke vakarautaki ena Yavunivakavulewa qo, na Matabose e tu tale ga vua na kaukauwa me vaka e virikotori ena Dikiri ni Matabose ni Dodonu ni Tamata Yadua 2009 se na so tale na lawa tabaki.

(7) Ena kena qaravi na itavi se na kena vakayagataki na nona kaukauwa ni Matabose, ena dodonu me tuvakaikoya, sega ni lewai mai vua e dua se dua na matabose se tabacakacaka, vakavo ke vakatulewa ni mataveilewai se virikotori ena dua na lawa tabaki.

(8) Na Matabose e tu vua na kaukauwa me digitaka, vakaceguya se togotitaki ira na kena vakaillesilesi (oka kina o ira na cakacaka vakavunivola).

(9) Na Matabose e tu vua na kaukauwa me vakadeitaka na veika e baleti ira na vakaillesilesi ni Matabose, qo e oka kina na—

- (a) ivakarau kei na iwalewale ni cakacaka;
- (b) ivakatagedegede ni vuli e gadrevi kei na ivakarau me vakamuri me baleta na veivakacakacakataki, ka dodonu me dola raraba, vakarawarawataki, valataki vakasavasava, ia na veidigitaki me yavutaki ena rawaka;
- (c) isau, idole, kei na oco me saumi, e dodonu me veiganiti kei na ivotavota vakailavo e vakadonuya na Palimedi; kei na
- (d) levu ni vakaillesilesi vakadeitaki se levu ni vakaillesilesi e digitaki, e dodonu me veiraurau kei na ivotavotava vakailavo e vakadonuya na Palimedi.

(10) Na isau, idole kei na oco me soli vua e dua na tamata cakacaka ena Matabose me saumi mai na Umailavo Cokovata ni Matanitu.

(11) Na Palimedi me vakadeitaka ni na vakarautaki e dua na ivotavota vakailavo ena Matabose, me rawa ni vakatulewa ka qarava ga vakaikoya na nona itavi.

(12) Na Matabose me na lewa na kena vakayagataki na ituvatuva vakailavo e sa vakadonuya na Palimedi.

WASE 3—NA PALIMEDI

Tabana A—KAUKAUWA NI BULI LAWA

Na lewa ni buli lawa kei na kaukauwa ni Palimedi

46.—(1) Na kaukauwa ni buli lawa ni Matanitu sa vakatikori e na Palimedi era lewena na lewenipalimedi kei na Peresitedi, vakadonui ena lawa vakaturi e pasitaki ena Palimedi ka tokona na Peresitedi.

(2) E sega ni dua na tamata se matabose, vakavo ga na Palimedi e tiko vua na kaukauwa me bulia na lawa kei Viti, vakavo ga ena kaukauwa e solia na Yavunivakavulewa qo se dua na lawa tabaki.

Taurivaki na kaukauwa ni buli lawa

47.—(1) E rawa vua e dua na lewenipalimedi me vakatura e dua na lawa i na Palimedi. Ia na Minisita ni ilavo se dua na Minisita e vakadonuya na Boseyaco ena rawa ni vakatututaka e dua na Lawa Vakaturi ni iLavo me vaka e virikotori ena wasetiki (4).

(2) Na Palimedi me na qai vakadonuya e dua na Lawa Vakaturi ni sa vakamura vinaka mai na kena yavu ni vakadonui ni lawa, ka dodonu me umani kina—

- (a) na ituvatuva vakarautaki ni kena vakamacalataki taumada, veivosakitaki, veisautaki kei na kena vakadeitaki na Lawa Vakaturi; kei na
- (b) kena soli na gauna ena ituvatuva vakarautaki vei ira na lewenipalimedi kei na nodra komiti lalai mera dikeva vakavinaka na Lawa Vakaturi.

(3) Na Lawa Vakaturi ena rawa ni vakatotototaki na kena vakadonui kevaka—

- (a) na gauna e vakamacalataki taumada kina na Lawa Vakaturi, o koya e vakatututaka ena imatai ni gauna, e kerea ena Palimedi me vakadonui vakatototo na Lawa Vakaturi; kei na
- (b) nodra vakadonuya na iwase levu ni Palimedi na Lawa Vakaturi qo.

(4) Ena tikina qo, na Lawa Vakaturi ni iLavo, e dua ga na Lawa Vakaturi ka—

- (a) lavaki, vakalevutaki, veisautaki, vakasukari, vagalalataki mai, vakalailaitaki se bokoci ni ivakacavacava;
- (b) lavaka na ivakacavacava ina ilavo ni matanitu se vakaduiduitaka se bokoca na ivakacavacava;
- (c) vakarautaka na ilavo ni matanitu se so tale na ituvatuva me baleta na ilavo ni matanitu;

- (d) vakadonuya se veivakadeitaki, ena soli ni dinau se na kena sausaumi;
- (e) baleta na kena ciqomi, maroroi, vakatubu ilavo, soli, se ilovi na vakayagataki ni ilavo; se
- (f) qarava na leqa e vure mai ena ulutaga e cake.

Veitokoni ni Peresitedi

48.—(1) Ni sa vakadonui na Lawa Vakaturi mai na Palimedi, na Sipika me vakaraitaka vua na Peresitedi me tokona.

(2) Ena loma ni 7 na siga ena nona taura na Lawa Vakaturi na Peresitedi, me na solia na nona veitokoni ena lawa vakaturi.

(3) Kevaka e sega ni tokona na Peresitedi na Lawa Vakaturi ena loma ni gauna yalataki me vaka e virikotori ena wasetiki (2), na Lawa Vakaturi sa na vakabau ena gauna e cava kina na gauna yalataki ena wasetiki (2).

Taurivaki ni lawa

49.—(1) Ena loma ni 7 na siga ni oti na kena tokoni e dua na Lawa Vakaturi, na Vunilawa me tabaka na Lawa Vakaturi ena iTukutuku Tabaki Vakamatanitu me Lawa ni Palimedi.

(2) Na Lawatu ni Palimedi ena taurivaki—

- (a) ena tikinisiga e vakatulewataki se virikotori ena Lawatu; se
- (b) ena ika7 ni siga ni tabaki oti ena iTukutuku Tabaki Vakamatanitu, kevaka e sega ni vakadeitaki na tikinisiga ena Lawatu.

Lawasau kei na lawa veitikivi

50.—(1) Na tamata yadua e tabu vakalawa me buli lawasau, se tabaka e dua na ivola e tiko kina na kaukauwa vakalawa vakavo kevaka e vakadonuya na Yavunivakavulewa qo se lawa tabaki.

(2) Na tamata yadua e bulia tiko e dua na lawasau, se tabaka e dua na ivola e tiko kina na kaukauwa vakalawa e dodonu me solia e dua na gauna mera vakaitavi na lewenivanua ena kena buli kei na raiclesu na tikinilawa ni se bera ni tabaki.

Kaukauwa ni Palimedi me baleta na veidinadinati kei na veimatanitu

51. Na veidinadinadinati kei na veimatanitu e vauca na Matanitu kevaka sa vakadonui mai na Palimedi.

Tabana B—LEWENA

Lewenipalimedi

52. Na lewenipalimedi mera digitaki ena veidigidigi vuni ka vakayacori ena savasava ka vakamatau ka solia vua na veimatavakaturi kei na veimatapolitiki mera cakacaka ena galala, kei na kena vakau na itukutuku me vakayacori ena galala, kei na mataveilewai me soli vua na galala ni vakatulewa ka qarava na cakacaka ni veidigidigi na Matabose ni Veidigidigi, me vaka e virikotori ena Yavunivakavulewa qo se dua na lawa tabaki e kovuta na kena ivakarau ni kena vakayacori na veidigidigi.

iWalewale ni veidigidigi veiraurau

53.—(1) Na lewenipalimedi era na digitaki ena iwiliwili ni mata dola raraba. Ena iwalewale ni veidigidigi qo, na levu na dabedabe e winitaka e dua na matapolitiki se ilawalawa ni matavakaturi, ena veiraurau kei na levu ni digidigi e rawata na matapolitiki se ilawalawa ni matavakaturi. Ena iwalewale ni veidigidigi qo na tamata taucoko e veidigidigi me dua na nona idigidigi, qo e kena ibalebale ni digidigi ni lewenivanua yadua e wiliki vakatautauvata ka na tu tale ga e dua na ivola ni veidigidigi vakamatanitu e tabaki kina o ira na lewenivanua taucoko era volayaca ni veidigidigi.

(2) Vakavo ke yalani ena wasetiki (3) kei na (4), na gauna ni veidigidigi i Palimedi, na idabedabe e soli vua e dua na mata me na veiraurau kei na—

- (a) levu taucoko ni digidigi ena isoqosoqo vakapolitiki e duri ena veidigidigi, ena vakadeitaki ena levu taucoko ni digidigi e rawata na mata vakaturi ni isoqosoqo vakapolitiki oya; kei na
- (b) levu taucoko ni digidigi vua e dua na mata tuvakaikoya, ke dua, ia na mata tuvakaikoya me soli ga vua e dua na idabedabe i na Palimedi.

(3) Na isoqosoqo vakapolitiki se mata tuvakaikoya ena sega ni rawata e dua na idabedabe i na Palimedi vakavo kevaka na isoqosoqo vakapolitiki se na mata tuvakaikoya qo e rawata ga e lailai mai na 5% na levu taucoko ni digidigi.

(4) Na lawa tabaki me vakarautaka na ivakarau ni nodra digitaki na mata i na Palimedi, oka kina na ivakaro ni tawani ni idabedabe e Palimedi me vaka e virikotori ena wasetiki (2), salamuria kei na ivakarau sa ciqomi ka taurivaki ena veimatanitu e vuravura me baleta na ivakaro ni tawani ni dabedabe vei ira na mata vakaturi dola raraba ena iwalewale ni veidigidigi veiraurau.

iDabedabe ena Palimedi

54.—(1) Ena imatai ni veidigidigi e vakayacori ena Yavunivakavulewa qo, na Palimedi me na lewena e 50 na mata digitaki.

(2) Ena veigauna e vakayacori kina na veidigidigi ni lewenipalimedi ni oti na imatai ni veidigidigi ena kena sa taurivaki na Yavunivakavulewa qo, na Matabose ni Veidigidigi, ni se vo e 1 na yabaki me vakayacori na veidigidigi, me na railesuva na idabedabe, kevaka

e gadrevi me vakalevutaka se vakalailaitaka na iwiliwili ni lewenipalimedi, me vakadeitaka ena gauna e railesuvi kina me veiraurau na iwiliwili ni lewenipalemedi kei na lewenivanua e Viti ena gauna a vakayacori kina na imatai ni veidigidigi ena Yavunivakalewa qo.

(3) Ena kena vakayacori na cakacaka ni kena railesuvi na lewenipalimedi me vaka e virikotori ena wasetiki (2), na Matabose ni Veidigidigi me na vakasamataka tale ga na iwiliwili ni lewenivanua e Viti me vaka e vakadeitaki mai na iwiliwili ni lewenivanua se qai vakayacori oti, na iVola ni Volayaca ni Veidigidigi, se mai na dua tale na itukutuku vakadeitaki vakamatanitu.

(4) Kevaka sa vakatulewataka na Matabose ni Veidigidigi me veisautaka na iokaoka ni dabedabe ena Palimedi me vaka e virikotori ena wasetiki (2) ena vuku ni veidigidigi e vakayacori ena gauna sa caka oti kina na veisautaki ni iokaoka ni dabedabe ena Palimedi, na lewenipalimedi e sa na veisautaki me vaka e sa vakatulewataka na Matabose ni Veidigidigi.

(5) Na lawa tabaki ena qai vakarautaka na veitikina me vakamatatataka na railesu ena wasetiki (2).

Dodonu ni veidigidigi kei na volayaca

55.—(1) Na lewenivanua kece sa yacova na yabaki 18, se sa sivia na yabaki 18, se ni se bera ni vakarautaki na ivakaro tabaki ni veidigidigi tarava, e tu vua na dodonu me volayaca me veidigidigi, ena ivakarau kei na iwalewale e virikotori ena lawa tabaki ni veidigidigi se na lawa tabaki ni volayaca ni veidigidigi.

(2) Ke dua na tamata e—

- (a) cakacakataka tiko na nona itotogi e valeniveivesu me rauta e 12 na vula se sivia me vaka e vakatulewa kina na mataveilewai e Viti se na mataveilewai e vanuatani;
- (b) e sa vakadeitaki ena lawa e Viti ni sega ni tuvaki vinaka na nona ivakarau ni vakasama; se
- (c) cakacakataka tiko na itotogi ni vakuwai mai na volayaca ni veidigidigi, ni basuka na lawa ni veidigidigi,

e sega vua na dodonu me volayaca me veidigidigi.

(3) Na tamata e sa volayaca me veidigidigi, ni sa mai oti na nona volayaca, e sa mai—

- (a) cakacakataka tiko na nona itotogi e valeniveivesu me rauta e 12 na vula se sivia me vaka e vakatulewa kina na mataveilewai e Viti se na mataveilewai e vanuatani;

- (b) vakadeitaki ena lawa e Viti ni sega ni tuvaki vinaka na nona ivakarau ni vakasama; se
- (c) cakacakataka tiko na gauna ni totoḡi ni vakuwai mai na volayaca ni veidigidigi, ni basuka na lawa ni veidigidigi,

e sa na bokoci na yacana mai na volayaca ni veidigidigi.

(4) Na tamata yadua e sa volayaca me veidigidigi, e tu vua na dodonu me digitaka na nodra mata i na Palimedi ena gauna ni veidigidigi.

(5) Na Matabose ni Veidigidigi e dodonu me maroroya e dua na iVola ni Volayaca ni Veidigidigi e Viti.

(6) Na lewenivanua kece era sa volayaca mera veidigidigi ka—

- (a) vakaitikotiko e Viti ena siga ni veidigidigi, sa rawa ni veidigidigi; se
- (b) sega ni vakaitikotiko e Viti se sega ni tiko e Viti ena siga ni veidigidigi, ia ka kilai vakamatanitu ni bula tiko na nona taukena na ivolatara ni curuvanua e Viti, sa dodonu me veidigidigi ia me salamuria na lawa tabaki ni veidigidigi.

Mata vakaturi ni veidigidigi i na Palimedi

56.—(1) Na mata ni veidigidigi i na Palimedi me vakaturi mai na dua na isoqosoqo vakapolitiki e vakamatanitutaki se vakaturi me mata tuvakaikoya ka salamuria na lawa tabaki ni veidigidigi.

(2) E dua na tamata ena rawa me mata i na veidigidigi ni Palimedi kevaka—

- (a) e lewenivanua ga e Viti ka sega ni lewenivanua ni dua tale na matanitu;
- (b) e volai ena iVola ni Volayaca ni Veidigidigi;
- (c) sa lewenivanua oti e Viti ni bera e 2 na yabaki me qai mai vakaturi;
- (d) e sega ni beqaravu;
- (e) e sega ni lewe ni Matabose ni Veidigidigi, se a lewe tu ni Matabose, ni bera e 4 na yabaki me qai mai vakaturi;
- (f) e sega ni cakacakataka tiko na nona itotogi e valeniveivesu ena gauna sa vakaturi kina;
- (g) e sega ni totoḡitaki ena vuku ni dua na cala vakalawa ka kena iyalayala ni totoḡi e 12 na vula se sivia e valeniveivesu ena 8 na yabaki ni se bera ni vakaturi kina ena veidigidigi; se

(h) e sega ni vakadeitaki vakalawa ni vakayacora e dua na cala ena lawa ni veidigidigi se lawa ni volayaca ni soqosoqo vakapolitiki se lawa ni volayaca ni veidigidigi.

(3) Na isoqosoqo vakapolitiki e rawa ni vakatura e vica na nona mata ia me lailai mai na iwiliwili taucoko ni dabedabe ena Palimedi kei na levu ni mata vakaturi ni isoqosoqo vakapolitiki me kua ni sivia na iwiliwili ni dabedabe lala ena Palimedi ena dua na veidigidigi tubukoso.

(4) Na lawa tabaki ena qai vakamatatataka na veitikina me baleta na nodra vakaturi na mata ni veidigidigi.

(5) Na mata vakaturi kece kei na veisoqosoqo vakapolitiki era vakatura na nodra mata, mera vakamuria na veilawa tabaki kece e baleta na veidigidigi.

Mata vakaturi era vakaisilesi ni valenivolavola ni lewenivanua

57.—(1) Na vakaisilesi ena valenivolavola ni lewenivanua, e vakabauti ni sa vagalalataka na valenivolavola ena gauna e ciqomi kina na nona ivola sainitaki me duri i na veidigidigi ena Palimedi vua na vakaisilesi se o koya na vakaisilesi e lesi vakalawa ni veidigidigi me ciqoma na yaca ni mata vakaturi.

(2) Na tamata a lewena tu na Matabose ni Veidigidigi se iLiuliu ni Veidigidigi, e sega ni vakatarai me vakatututaki me tu ena veidigidigi i na Palimedi me yacova ni oti e 4 na yabaki mai na nona taura tu na itutu ya.

(3) Ena tikina qo, “*na valenivolavola ni lewenivanua*” e kena ibalebale—

(a) e dua na valenivolavola se lewena e dua na matabose tuvakaikoya se matabose e tauyavutaki se sa tauyavu mai liu ena Yavunivakavulewa qo se na lawa tabaki;

(b) na valenivolavola e yavutaki ena Yavunivakavulewa qo;

(c) na valenivolavola tauyavutaki ena lawa tabaki;

(d) na valenivolavola qarava na veika vakalawa se valenivolavola ni veilewai se mataveivaqagai e tauyavutaki ena Yavunivakavulewa qo se lawa tabaki;

(e) na valenivolavola ni Matanitu, okati kina na vakaisilesi vakamatanitu, kei na tabana ni veitaqomaki;

(f) na valenivolavola ni isoqosoqo ni tamata cakacaka ka rejisitaki ena Poromoligetani ni Tamata Cakacaka 2007 kei na lawa tabaki tale e so (ke vakaturi se lesi me lewena na valenivolavola, okati kina na veitutu vakacakacaka se ituvatava vakacakacaka e saumi kina vakailavo, se ilavo lavaki mai na soqosoqo ni tamata cakacaka);

- (g) na valenivolavola ni matailawalawa cokovata, isoqosoqo, matabose se okati kina na matabose ni tamata cakacaka (ke vakaturi se lesi me lewena na valenivolavola, okati kina na veitutu vakacakacaka se ituvatuva vakacakacaka e saumi kina vakailavo, se ilavo lavaki mai na matailawalawa cokovata, isoqosoqo, matabose se na matabose ni tamata cakacaka); se
- (h) na valenivolavola ni matailawalawa cokovata, isoqosoqo, matabose se okati kina na isoqosoqo ni dauveivakacakacakataki(ke vakaturi se lesi me lewena na valenivolavola, okati kina na veitutu vakacakacaka se ituvatuva vakacakacaka e saumi kina vakailavo, se ilavo lavaki mai na matailawalawa cokovata, isoqosoqo, matabose se isoqosoqo ni dauniveivakacakacakataki).

(4) Ia ena veika e vakamacalataki ena wasetiki (3), ena vuku ni tikina qo, na “*valenivolavola ni lewenivanua*” e sega ni okati kina na valenivolavola ni Paraiminisita, valenivolavola ni Minisita, valenivolavola ni iVukevuke ni Sipika, valenivolavola ni iLiuliu ni iToniveisaqa se dua na valenivolavola ni Minisita se o ira era digitaki mera Minisita.

Gauna ni Palimedi

58.—(1) Ena vuku ni tikina qo, na Palimedi me na tomani me 4 na yabaki mai na imatai ni bose ni oti na kena digitaki e dua na lewenipalimedi, vakavo ke sa bokoci totolo ena Yavunivakavulewa qo.

(2) Na Peresitedi e rawa ni vakarota me rube na Palimedi ena ivakasala ni Paraiminisita.

(3) Na Peresitedi e rawa ni vakarota me bokoci na Palimedi ena ivakasala ni Paraiminisita, ia na rawa ga ni bokoca ni sa oti e 3 na yabaki kei na 6 na vula mai na imatai ni siga ni bose ni oti kena digitaki na lewenipalimedi.

iVakaro tabaki ni veidigidigi

59.—(1) Na Peresitedi me na solia na ivakaro tabaki ni veidigidigi ni lewenipalimedi ena nona ivakasala na Paraiminisita.

(2) Na ivakaro tabaki ni veidigidigi me na soli ena loma ni 7 na siga ni bera ni cava se mai na gauna e sa vakarota kina na Peresitedi me boko na Palimedi.

(3) Na ivakaro tabaki ni veidigidigi tubukoso me na tabaki ena loma ni 7 na siga mai na tikinisiga e lala kina na idabedabe e Palimedi, se ena loma ni 7 na siga mai na tikinisiga e vakadeitaka na Mataveilewai ni Rogokudru ni Veidigidigi kevaka e dua na ivola ni kudru e kau cake ena tikina 63(5) se tikina 66.

Tikinisiga ni veivakaturi

60. Na iotioti ni siga me na ciqomi kina e dua na mata vakaturi ena veidigidigi i na Palimedi e 14 na siga mai na gauna e tabaki kina na ivakaro ni veidigidigi.

Tikinisiga ni Veidigidigi

61. Me na caka na veidigidigi ka me kua ni bera mai na 30 na siga mai na kena ciqomi na iotioti ni veivakaturi.

Bokoci totolo ni Palimedi

62.—(1) E dina ni virikotori ena tikina 58(3), ia na Peresitedi me na tusanaka na bokoci totolo ni Palimedi ke sa taurivaka na Palimedi na vakatutu me bokoci totolo, ka sa duavata kina e rua na ikatolu ni lewenipalimedi.

(2) Na vakatutu ni kena bokoci totolo na Palimedi ena wasetiki (1) ena rawa ni vakaturi—

- (a) kevaka e lailai na veivakabauti ni Matanitu mai na Palimedi;
- (b) mai vua na iLiuliu ni iToniveisaqa; kevaka
- (c) e saqata e liu na Palimedi na vakatutu ni tawa veivakabauti vua na Paraiminisita me vaka e virikotori ena tikina 94.

(3) Ena sega ni dua na vakatutu ni bokoci totolo ni Palimedi ena rawa ni vakayacori ena loma ni—

- (a) 18 na vula ni se qai dola ga na Palimedi; se
- (b) 6 na vula ni se bera ni cava na veiqaravi ni Palimedi ena loma ni 4 na yabaki.

Lala ni idabedabe ena Palimedi

63.—(1) Na lewenipalimedi e na lala na nona idabedabe kevaka e:

- (a) mate, se solia na nona ivola kerekere ni vakacegu vua na Sipika;
- (b) ena nodra veivakadonui na lewenipalimedi, e lewena na valenivolavola ni lewenivanua (me vaka e vakamacalataki ena tikina 57);
- (c) e sega vua na dodonu me volayaca me vakaitavi ena veidigidigi;
- (d) e sega vua na dodonu me digitaki me mata vakaturi ena veidigidigi me vaka e virikotori ena tikina 56;
- (e) beqaravu ka se bera ni sauma vakaoti nona dinau; se
- (f) sega ni tiko ena rua na dabe veitaravi ni Palimedi, qai sega ni kerea na veivakadonui ni Sipika;
- (g) sa kerea nona vakacegu mai na isoqosoqo vakapolitiki a lewena ena gauna a digitaki kina;
- (h) vakaitavi se tiko qai sega ni via vakaitavi ena veidigidigi e Palimedi, ka veibasai kei na ivakasala e soli vua mai na isoqosoqo vakapolitiki e lewena ena gauna e digitaki kina e Palimedi, ka sega ni soli mai na veivakadonui mai na isoqosoqo vakapolitiki qo; se

(i) vakacegui mai na isoqosoqo vakapolitiki e lewena ena gauna a digitaki kina me lewenipalimedi ka—

(i) na veivakacegui qo e salamuria na ivakaro ni veitotogitaki ni isoqosoqo vakapolitiki qo; ka

(ii) na veivakacegui qo e sega ni vakayacori ena nona itavi vakalewenikomiti e palimedi.

(2) Ena inaki e virikotori ena wasetiki (1)(g), na idabedabe ni lewenipalimedi ena vagalalataki ga ni sa taura na Sipika na ivola ni veivakadeitaki ka sa sainsi tiko kina na iliuliu kei na vunivola ni isoqosoqo vakapolitiki e lewena na lewenipalimedi qo, me vakaraitaka tiko ni sa kerea na lewenipalimedi me sa vakacegu.

(3) Ena inaki e virikotori ena wasetiki (1)(h), na idabedabe ni lewenipalimedi ena vagalalataki ena gauna sa taura kina na Sipika na ivola ni veivakadeitaki ka sa sainsi tiko kina na iliuliu kei na vunivola ni isoqosoqo vakapolitiki e lewena na lewenipalimedi qo, me vakaraitaka tiko ni na lewenipalimedi qo e vakaitavi ena veidigidigi se tiko qai sega ni via vakaitavi ena veidigidigi e Palimedi, ka veibasai kei na ivakasala e solia vua na isoqosoqo vakapolitiki ka sega tale ga ni soli na veivakadonui mai na isoqosoqo vakapolitiki.

(4) Ena inaki e virikotori ena wasetiki (1)(i), na idabedabe ni lewenipalimedi ena vagalalataki ena gauna sa taura kina na Sipika na ivola ni veivakadeitaki ka sa sainsi tiko kina na iliuliu kei na vunivola ni isoqosoqo vakapolitiki e lewena na lewenipalimedi qo, me vakaraitaka ni sa vakacegui mai ena isoqosoqo vakapolitiki na lewenipalimedi qo.

(5) Ke dua na lewenipalimedi e vagalalataki mai na nona idabedabe e Palimedi ena ivakarau e virikotori ena wasetiki (1), ka vinakata me kauta cake nona vakatataro se me saqata na kena vakabau na nona vagalalataki mai na nona idabedabe e Palimedi, na lewenipalimedi qo, ena loma ni 7 na siga mai na nona vagalalataki, me kerea na Mataveilewai ni Kudru ni Veidigidigi me vakatulewataka na kena vagalalataki na idabedabe e Palimedi.

(6) Na kerekere e kau cake mai ena Mataveilewai ni Kudru ni Veidigidigi ena tikina qo e dodonu me na vakatulewa kina na Mataveilewai ni Kudru ni Veidigidigi ena loma ni 21 na siga mai na siga e ciqoma kina na kerekere qo.

(7) Na lewa e sa tauca na Mataveilewai ni Kudru ni Veidigidigi ena tikina qo me na tudei ka na sega ni rawa me dua tale na mataveilewai me railesuva.

(8) Ia kevaka na lewenipalimedi e vagalalataki mai na nona idabedabe e Palimedi ena ivakarau e virikotori ena wasetiki (1) e kauta cake nona kudru ena Mataveilewai ni Kudru ni Veidigidigi me vaka e virikotori ena wasetiki (5), ena waraki tiko na vakatulewa ni Mataveilewai, na lewenipalimedi qo me na vakacegui tuvakawawa mai na Palimedi.

Mata vakaturi tarava me tawana na itutu lala

64.—(1) Ena vakatautaki na wasetiki (3), ke sa lala na idabedabe ni dua na lewenipalimedi e lewena e dua na isoqosoqo vakapolitiki, me na solia na Matabose ni Veidigidigi na idabedabe ya vua na mata vakaturi mai na isoqosoqo vakapolitiki e lewena na mata e sa mai lala na nona idabedabe. Ia me soli na idabedabe vua na mata vakaturi tarava ka levu duadua na iwiliwili ni nona digidigi ena veidigidigi se qai vakayacori oti mai vei ira na kena vo ni mata vakaturi era sega ni digitaki me lewenipalimedi, ia era rawa ni vakaitavi ena gauna e vagalalataki kina na idabedabe (e rawa ni vakatautaki ena lawa tabaki ni veidigidigi). Ia kevaka e sega ni dua na mata vakaturi ena veidigidigi se qai vakayacori oti mai na isoqosoqo vakapolitiki e lewena na mata e sa mai lala na nona idabedabe, me na qaravi e dua na veidigidigi tubukoso me rawa ni tawani na idabedabe lala.

(2) Ena vakatautaki na wasetiki (3), kevaka e lala na idabedabe ni lewenipalimedi tuvakaikoya ena gauna ni Palimedi, me na qaravi e dua na veidigidigi tubukoso me rawa ni vakatawani na idabedabe.

(3) Ke lala e dua na idabedabe ena Palimedi me sivia na 3 na yabaki 6 na vula ni oti na imatai ni bose ni Palimedi mai na veidigidigi se qai vakayacori oti, ena vakalalai tiko ga na itutu ya me yacova na veidigidigi tarava.

iTutu lala

65. Na Palimedi ena qarava tiko ga na nona itavi ka na vakabau tiko ga na nona lewa veitalia ke lala e dua na idabedabe, kei na nona tiko se vakaitavi e dua na tamata e sega ni lewenipalimedi.

Mataveilewai ni Kudru ni Veidigidigi

66.—(1) Na Mataveilewai e Cake e Mataveilewai ni Kudru ni Veidigidigi, ka tu vua na kaukauwa vakalawa me rogoca ka vakatulewa ena—

- (a) ivola ni kudru ni vakatataro ena kena digitaki vakadodonu e dua na lewenipalimedi; kei na
- (b) kena kerei vakaveilewai me tusanaki kevaka e dua na idabedabe e Palimedi e sa lala.

(2) Na kena digitaki vakadodonu se sega e dua na lewenipalimedi e rawa ga ni veiletitaki ena ivola ni kudru e biu vua na Mataveilewai ni Kudru ni Veidigidigi ka na sega ni rawa ni rogoci tale ena dua na vanua.

(3) Na kudru ena wasetiki (1)(a)—

- (a) ena rawa ni kau cake mai vua—
  - (i) e dua e tu na nona dodonu ni digidigi ena veidigidigi;
  - (ii) e dua a mata vakaturi ena veidigidigi; se
  - (iii) na Vunilawa; ka

(b) vakavo ke vakasamataki ni oka kina na cakacaka vakabutobuto, na kudru me na kau cake ena loma ni 21 na siga mai na kena kacivaki na macala ni veidigidigi.

(4) Na Vunilawa e rawa ni curubotea na veilewai me baleta e dua na kudru e kau cake ena wasetiki (1)(a) kevaka e sega ni lewena na veilewai ya.

(5) Na kerekere vakaveilewai me vaka e virikotori e na wasetiki (1)(b) e rawa ni kauta cake mai na—

(a) dua na lewenipalimedi;

(b) dua na lewenivanua volayaca ena veidigidigi; se

(c) Vunilawa.

(6) Na Vunilawa e rawa ni curubotea na veilewai me baleta na kerekere vakaveilewai e kau cake ena wasetiki (1)(b) kevaka e sega ni lewena na veilewai ya.

(7) E dina ni virikotori ena wasetiki (5), ia na veilewai e kau cake mai ena wasetiki (1)(b) ena sega ni rawa me kauta cake mai ena tikina qo na lewenipalimedi e vagalalataki mai e na nona idabedabe e Palimedi, kei na veilewai kece e kauta cake mai e dua na lewenipalimedi me baleta na vakatataro se nona saqata na kena vakabau na nona vagalalataki mai na nona idabedabe e Palimedi me na vakayacori ga ena ivakarau e virikotori ena tikina 63.

(8) Na Mataveilewai ni Kudru ni Veidigidigi e dodonu me na vakatulewataka na kudru se na veilewai kece e kau cake mai ena loma ni 21 na siga mai na siga e ciqoma kina na kudru se na veilewai qo.

(9) Na lewa e sa tauca na Mataveilewai ni Kudru ni Veidigidigi ena tikina qo me na tudei ka na sega ni rawa me dua tale na mataveilewai me railesuva.

Bose ni Palimedi

67.—(1) Ni sa oti na veidigidigi raraba ni lewenipalimedi, na Peresitedi ena samanitaka na dabe ni Palimedi, ia na gauna e dabe kina me kua ni lailai mai na 14 na siga ni oti na kena vakarogotaki na macala ni veidigidigi.

(2) Ena imatai ni dabe, na ituvatuva ni bose na:

(a) nodra bubului na lewenipalimedi, me liutaka na Vunivola Levu ni Palimedi;

(b) na digitaki ni Sipika me vaka e virikotori ena tikina 77, me liutaka na Vunivola Levu ni Palimedi;

(c) bubului ni Sipika, me liutaka na Vunivola Levu ni Palimedi;

(d) na digitaki kei na bubuluitaki ni iVukevuke ni Sipika, me liutaka na Sipika;

- (e) kevaka e se sega ni tekivu vei qaravi na Paraiminisita me vaka e virikoroti ena tikina 93(2), na digitaki ni Paraiminisita me vaka e virikotori ena tikina 93(3); kei na
- (f) digitaki ni iLiului ni iToniveisaqa, me liutaka na Sipika me na vakayacori ena kena ivakarau me vaka e virikotori ena tikina 78.

(3) Na Peresitedi ena lokuca na gauna ena dabe tale kina na Palimedi ena ivakasala ni Paraiminisita, ia me kua ni sivia e vula 6 na gauna e cava kina e dua na dabe ni Palimedi kei na kena tekivutaki tale e dua na dabe.

(4) Kevaka—

- (a) e sega ni se dabe na Palimedi; ka
- (b) sa ciqoma e dua na ivola kerekere na Peresitedi mai vei ira e sega ni lailai mai na dua na ikatolu ni lewenipalimedi, me kerei na dabe ni Palimedi me veivosakitaki vakatotolo e dua na itukutuku bibi;

na Peresitedi me na samanitaka na dabe ni Palimedi.

(5) Kevaka—

- (a) sa sivi e vula rua na kena sega ni dabe na Palimedi; ka
- (b) ciqoma na Sipika e dua na ivola kerekere mai vua na Paraiminisita se mai vei ira na lewenipalimedi e sega ni lailai mai na dua na ikatolu me kerea na dabe ni Palimedi me veivosakitaki vakatotolo e dua na itukutuku bibi;

na Sipika me kaciva e dua na dabe ni Palimedi ena loma ni 1 na macawa a yaco yani kina na ivola kerekere.

(6) Vakavo ke yalani ena tikina qo, na dabe ni Palimedi ena vakayacori ga ena gauna kei na vanua e sa lewa na Palimedi ena lewa kei na ivakaro e dodonu me salamuria.

iWiliwili vakabau

68.—(1) Ena sega ni rawa ni tekivu se tomani e dua na dabe ni Palimedi, vakavo ke sa tiko e dua na ikatolu ni lewenibose.

(2) Ena sega ni caka na digidigi ni Lawa Vakaturi vakavo ke lewe levu na lewenipalimedi era tiko.

(3) Na Sipika me na vakarubeca na dabe ke sega ni yacovi na iwiliwili vakabau era tiko rawa.

Na Veidigidigi

69.—(1) Vakavo ke vakarautaki tale ena dua tale na tikini Yavunivakavulewa qo, ke dua na vakatataro e gadrevi kina na vakatulewa ni Palimedi e dodonu me vakatautaki ena iwase levu ni lewenipalimedi era tiko ka rawa ni veidigidigi.

(2) Ena vakatataro e vakaturi me vakatulewa kina na Palimedi—

(a) o koya e veiliutaki e sega nona digidigi; ka

(b) ena kisi ni tautauvata na digidigi, na vakatataro e vakaturi sa na rawa ni vakadrukai.

(3) O koya e veiliutaki ena sega ni oka ena cakacakataki ni iwiliwili ni lewenibose ena inaki ni veidigidigi, se na vakadeitaki ni iwiliwili vakabau era tiko.

Veikomiti

70. Na Palimedi me na vakaduria ena nona ituvatuva kei na ivakaro e so tale na komiti lalai me nodra itavi na kena vakadeuci na veiqaravi Vakamatani, dikevi ni Lawa Vakaturi kei na lawa lalai kei na qaravi ni itavi tale e so me vaka e vakamatatataki ena lewa kei na ivakaro ni Palimedi.

iTuvatuva ni Palimedi

71.—(1) Na Palimedi me na bulia na ituvatuva kei na ivakaro me baleta na lewa kei na ivakarau ni bose ena Palimedi kei na kena veikomiti ena sala me muri me rawa ni laveti kina na kena kaukauwa, dokai kei na kena taqomaki.

(2) Ni bera na isevu ni dabe ni imatai ni Palimedi e digitaki ena Yavunivakavulewa qo, na Paraiminisita ena ivakasala ni Vunilawa me na vakarautaka ka tabaka ena iTukutuku Tabaki Vakamatani, na ituvatuva ni Palimedi me na taurivaki ena imatai ni dabe.

iVolanikudru, galala ni vakaitavi ni lewenivanua

72.—(1) Na Palimedi e dodonu me na—

(a) vakayacora na nona veiqaravi ena sala rarama, me vakayacori raraba na dabe ni Palimedi kei na bose ni komiti lalai; ka

(b) vukea na vakaitavi raraba ni lewenivanua ena buli ni lawa kei na nodra vakaitavi ena ituvatuva tale e so ni Palimedi kei na ituvatuva ni kena veikomiti.

(2) E sega ni dodonu vua na Palimedi kei ira na kena veikomiti mera vakuwai na lewenivanua, oka kina o ira na tabana ni tukutuku mai na dua na dabe ni Palimedi, vakavo ke sa lewa na Sipika mera tarovi ena so na yavu yaga ka matata.

Kaukauwa, dodonu, galala kei na itotogi

73.—(1) O ira taucoko na lewenipalimedi kei ira kece na vosa ena Palimedi e tu vei ira na—

- (a) galala mera vosa ka veisaqasaqa ena Palimedi se ena loma ni veikomiti, ia me salamuria toka ga na ituvatuva ni Palimedi; kei na
- (b) dodonu ni vosa ena galala ka taqomaki mai na veilewaitaki vakalawa ni vosa kece e tau ena Palimedi se ena veikomiti.

(2) Na Palimedi e rawa ni bulia na ivakaro me baleta na nona kaukauwa, dokai kei na kena taqomaki na lewenipalimedi ka rawa tale ga ni bulia na ituvatuva kei na ivakaro me baleta na nodra ivakarau na lewenipalimedi.

Kaukauwa ni kaci ivakadinadina

74.—(1) Na Palimedi kei ira na kena veikomiti e tu vei ira na kaukauwa mera samanitaka e dua, ena inaki ni kena soli na ivakadinadina se soli itukutuku.

(2) Ena inaki ni wasetiki (1), na Palimedi kei ira na kena veikomiti e tu vei ira na kaukauwa e tautauvata kei na Mataveilewai e Cake ena—

- (a) kena vakaukauwataki na nodra tiko na soli ivakadinadina kei na nodra soli itukutuku bubuluitaki; kei na
- (b) kena vakaukauwataki na vakarautaki ni itukutuku se veika tale e so se itukutuku gadrevi me vakayagataki.

Tabana C—NA MATABOSE KEI NA VEITABANA VAKACAKAKAKA*Matabose ni Veidigidigi*

75.—(1) Na Matabose ni Veidigidigi e tauyavutaki ena Dikiri ni Veiqaravi Vakamatanitu 2009 ena tomani tiko ga.

(2) Na itavi ni Matabose me qarava na volayaca ni lewenivanua kei na qaravi ni veidigidigi e vakayacori vakasavasava ka vakamatau, e solia vua na veimatavakaturi kei na veimatapolitiki mera cakacaka ena galala, kei na vakaitukutuku me vakayacori ena galala, kei na mataveilewai me soli vua na galala ni vakatulewa me vaka e virikotori ena lawa tabaki ni veidigidigi kei na lawa tale e so, vakabibi—

- (a) na nodra volayaca na lewenivanua mera veidigidigi, kei na kena railesuvi wasoma na iVola ni Volayaca ni Veidigidigi;
- (b) na nodra vakavulici na dau veidigidigi;
- (c) na nodra volayaca na mata i na veidigidigi;

(d) na iwali ni duidui e vu mai ena veidigidigi, okati kina na duidui e vu mai na vakatututaki ni mata, ia e sega ni okati kina na ivola ni kudru se duidui e vu mai na macala ni veidigidigi; kei na

(e) raici me vaqacotaki ka vakamuri na lawa tabaki ni veidigidigi kei na isoqosoqo vakapolitiki.

(3) Na Matabose e tiko tale ga na nona itavi me vaka e viritokori ena Yavunivakavulewa qo se e na lawa tabaki.

(4) Na Matabose me vakarautaka e dua na ripote vakayabaki vua na Peresitedi me baleta na vei qaravi ni Matabose ka dodonu me vakarautaka e dua na kena ilavelave ena Palimedi.

(5) Na Matabose e rawa tale ga ni vakarautaka ena gauna e gadrevi kina na ripote me soli vua na Peresitedi kei na Palimedi.

(6) Na Matabose e lewena e dua na Jemeni ka Daunilewa se rawa me taura na itutu oya, kei na 6 tale na lewena.

(7) Na Peresitedi me digitaka na Jemeni kei iratou na lewena na Matabose, ena ivakasala ni Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa.

(8) Ena sega ni dua e vakatarai me lewenimatabose kevaka e—

(a) lewenipalimedi;

(b) taura tiko e dua na itutu ena valenivolavola ni lewenivanua (vakavo na valenivolavola ni Daunilewa);

(c) lewena na matabose ni vakatulewataki ni vei qaravi e Viti; se

(d) mata vakaturi e na veidigidigi.

iLiuliu ni Veidigidigi

76.—(1) Na valenivolavola ni iLiuliu ni Veidigidigi a tauyavutaki ena Dikiri ni Vei qaravi Vakamatanitu 2009, ena tomani tiko ga.

(2) Na iLiuliu ni Veidigidigi, ena vei qaravi ena vakatulewa ni Matabose ni Veidigidigi, ena—

(a) qarava na volayaca ni veidigidigi ni lewenipalimedi;

(b) qarava na—

(i) digitaki ni lewenipalimedi; kei na

(ii) so tale na veidigidigi e vakatulewataka na Palimedi me vakayacori; ka

(c) rawa ni qarava tale e so na itavi e virikotori ena lawa tabaki.

(3) Na iLiuliu ni Veidigidigi me na vakamuraia na vakatulewa mai na Matabose ni Veidigidigi me baleta na qaravi ni nona itavi.

(4) Na Peresitedi ena digitaka na iLiuliu ni Veidigidigi, ena ivakasala ni Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa, ni sa vakayacora oti na Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa na veitalanoa kei na Matabose ni Veidigidigi.

Sipika kei na iVukevuke ni Sipika ni Palimedi

77.—(1) E na imatai ni dabe ni Palimedi ni oti na veidigidigi, kei na gauna e gadrevi me vakatawani na idabedabe lala, na Palimedi me digitaka, ena nodra duavata na lelevu—

(a) na Sipika, e sega ni lewenipalimedi ia e rawa ni mata vakaturi ena veidigidigi me lewenipalimedi; kei na

(b) iVukevuke ni Sipika ena dua ga vei ira na lewenipalimedi (vakuwai na Minisita).

(2) Na Sipika kei na iVukevuke ni Sipika ena bubului se yalayala ni bera ni tekivu na nona veiqaravi me vaka e vakamacalataki ena iKuri ni Yavunivakavulewa qo, ka na qarava na Vunivola Levu ni Palimedi.

(3) Na Sipika ena liutaka na bose taucoko ni Palimedi.

(4) Na iVukevuke ni Sipika me na qarava na itavi ni Sipika kevaka e sega ni tiko rawa se gole e vanuatani na Sipika, se so tale na vuna e sega ni qarava rawa kina na nona itavi.

(5) Kevaka na Sipika se iVukevuke ni Sipika e sega ni tiko me qarava na itavi vakaSipika, o ira na lewenipalimedi mera digitaka e 1 me liutaka na bose ni Palimedi.

(6) Na Sipika, iVukevuke ni Sipika se e dua e liutaka na bose, ena itavi vakaSipika—

(a) e tuvakaikoya ka vakamuraia ga na Yavunivakavulewa qo kei na lawa tale e so;

(b) raica me maroroi na kena dokai kei na itovo vakaturaga ena loma ni Palimedi;

(c) e nona itavi me raica—

(i) na nodra dodonu na lewenipalimedi; kei na

(ii) nodra vakacurumi na lewenivanua ena bose ni Palimedi kei na kena komiti;

(d) tiko vua na dodonu me vakadeitaka na ivakarau kei na itovo ni bose, me vaka e virikotori ena ituvatuva ni Palimedi kei na itovo ni Palimedi; ka me

(e) vakatulewa vakasavasava, vakadoudou, ka sega ni veivakaduiduitaki.

(7) Ena lala na itutu ni Sipika—

- (a) ena siga e se bera kina na imatai ni bosa ni Palimedi ni sa oti na veidigidigi; se
- (b) kevaka, ni se bera na siga ya, na Sipika—
  - (i) me na solia na nona ivola ni vakacegu vua na Peresitedi;
  - (ii) taura tale e dua na itutu ena valenivolavola ni lewenivanua;
  - (iii) vakuwai vua na dodonu ni volayaca ena veidigidigi;
  - (iv) e sega ni tiko ena rua na bosa veitaravi ni Palimedi; se
  - (v) vakacegui mai na nona itutu ena veitokoni ni sivia e rua na ikatolu ni lewenipalimedi.

(8) Ena lala na itutu ni iVukevuke ni Sipika kevaka—

- (a) e solia nona ivola ni kere vakacegu vua na Sipika ni Palimedi;
- (b) e vagalala mai nona idabedabe ni lewenipalimedi;
- (c) e sa digitaki me Minisita; se
- (d) vakacegui mai na nona itutu ka tokona e sivia e rua na ikatolu ni lewenipalimedi.

iLiuliu ni iToniveisaqa

78.—(1) Na lewenipalimedi era—

- (a) sega ni lewena na nona isoqosoqo vakapolitiki na Paraiminisita, ra lewena na isoqosoqo vakapolitiki ni iToniveisaqa se matailawalawa ni iToniveisaqa;
- (b) sega ni oka ena dua na isoqosoqo vakapolitiki se matailawalawa vata, se tokona, na isoqosoqo vakapolitiki ni Paraiminisita; se
- (c) mata tuvakaikoya e sega ni tokona na Paraiminisita,

e dodonu mera digitaka e dua me iLiuliu ni iToniveisaqa, me vaka e virikotori ena tikina qo.

(2) Ena imatai ni bosa ni Palimedi ni oti na veidigidigi, na Sipika me na kaciva na yaca era sa vakatura na lewenipalimedi ka volai koto ena wasetiki (1), ia, kevaka e vakaturi ga e 1 na yaca mani tokoni, na Sipika ena vakadonuya me iLiuliu ni iToniveisaqa; ia kevaka e sivia e 1 na yaca e vakaturi ka tokoni, na Sipika ena kaciva e dua na veidigidigi, vaqo—

- (a) ke oti na imatai ni digidigi, e levu na lewenipalimedi e tokona e dua na yaca e vakaturi mai na lewenipalimedi e volai koto ena wasetiki (1), na Sipika ena vakadonuya me iLiuliu ni iToniveisaqa; kei na

(b) ke sega ni levu era tokona na imatai ni veidigidigi e dua na yaca e vakaturi mai na lewenipalimedi e volai koto ena wasetiki (1), me na vakayacori tale na ikarua ni veidigidigi ena loma ni 24 na aua mai na imatai ni veidigidigi, ia kevaka e na ikarua ni veidigidigi e dua na mata vakaturi e tokona e lewe levu na lewenipalimedi e vakamacalataki tiko e na wasetiki (1), sa na vakadonuya na Sipika me iLiuliu ni iToniveisaqa.

(3) Ni oti na ikarua ni veidigidigi me vaka e vakamacalataki ena wasetiki (2), qai sega ni dua na yaca e vakamacalataki ena wasetiki (1) era tokona e lewelevu na lewenipalimedi, na itutu ni Liuliu ni iToniveisaqa ena vakalalai tiko me yacova na gauna e lewe levu na lewenipalimedi e vakamacalataki ena wasetiki (1), era vola kerekere vua na Sipika me qaravi vou tale na veidigidigi ka vakatututaki vou tale na yaca me taura na iLiuliu ni iToniveisaqa, me vaka e virikotori ena wasetiki (2).

(4) Kevaka e levu na lewenipalimedi e vakamacalataki ena wasetiki (1) era vakaraitaka me sa vakacegui na iLiuliu ni iToniveisaqa mai na nona itutu, mera na vakaraitaka vua na Sipika ni Palimedi, mera digitaka tale e dua na iLiuliu ni iToniveisaqa mai na lewenipalimedi e toka ena wasetiki (1), me vakamuri na ituvatuva e vakamacalataki toka ena wasetiki (2).

(5) Ni sa oti se sa bokoci na Palimedi, na itutu ni iLiuliu ni iToniveisaqa ena tomani tiko ga me yacova ni sa digitaki na Paraiminisita vou.

(6) Ke sa sega ni digitaki rawa na iLiuliu ni iToniveisaqa ena tikina qo, na veitikina ni Yavunivakavulewa qo e vakarautaka na itavi ni iLiuliu ni iToniveisaqa, oka kina na veivakasalataki, na veivakaturi se na veitalanoa ni iLiuliu ni iToniveisaqa, e na sega ni wili. Na vakayacori ni veidigitaki se na veicakacaka tale e so ena Yavunivakavulewa qo e sa na vakayacori ga ka sega ni tarogi vua na iLiuliu ni iToniveisaqa.

Vunivola Levu ni Palimedi

79.—(1) Na tikina qo e tauyavutaka na valenivolavola ni Vunivola Levu ni Palimedi.

(2) Na Peresitedi ena digitaka na Vunivola Levu ni Palimedi ena ivakasala ni Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa.

(3) Na Vunivola Levu ni Palimedi e tautauvata na nona itutu kei na vunivola tudei ka ripote vua na Sipika ena kena cicivaki vakamatau ni Palimedi.

(4) Na Vunivola Levu ni Palimedi e daunivakasala liu me baleta na ivalavala ni Palimedi vua na Sipika, na lewenipalimedi kei na veikomiti ni Palimedi.

(5) Na Vunivola Levu ni Palimedi e qarava na itavi e soli vua ena ituvatuva ni Palimedi.

(6) Ena kena qaravi na itavi se na kena vakayagataki na kaukauwa, na Vunivola Levu ni Palimedi ena tuvakaikoya, sega ni lewai mai vua e dua se dua na matabose se tabacakacaka, vakavo ke vakatulewa ni Sipika, na mataveilewai se virikotori ena dua na lawa tabaki.

(7) Na Vunivola Levu ni Palimedi e tu vua na kaukauwa me digitaka, vakaceguya, se totogitaka e dua na vakaillesilesi (oka kina o ira na cakacaka vakavunivola) ena Palimedi.

(8) Na Vunivola Levu ni Palimedi e tu vua na kaukauwa me vakadeitaka na veika me baleti ira na vakaillesilesi ni Palimedi, oka kina na—

- (a) ivakarau kei na iwalewale ni cakacaka;
- (b) ivakatagedegede ni vuli e gadrevi kei na ivakarau me vakamuri me baleta na veivakacakacakataki, ka dodonu me dola raraba, vakarawarawataki, valataki vakasavasava, ia na veidigitaki me yavutaki ena rawaka;
- (c) isau, idole, kei na oco me saumi, e dodonu me veiganiti kei na ivotavota ni ilavo e vakadonuya na Palimedi; kei na
- (d) levu ni vakaillesilesi vakadeitaki se levu ni vakaillesilesi e digitaki, e dodonu me veiraurau kei na ivotavota vakailavo e vakadonuya na Palimedi.

(9) Na isau, idole kei na oco me soli vua na Vunivola Levu ni Palimedi kei ira na vakaillesilesi ni Palimedi me saumi mai ena Umailavo Cokovata ni Matanitu.

(10) Na Palimedi me vakadeitaka ni na vakarautaki e dua na ivotavota vakailavo vua na Vunivola Levu ni Palimedi, me rawa ni vakatulewa ka qarava ga vakaikoya na itavi ni Vunivola Levu ni Palimedi.

iSau ni Veiqaravi

80. Na isau ni veiqaravi, okati kina na isau ni cakacaka, na oco kei na idole, e saumi vua na Peresitedi, Paraiminisita, Minisita, iLiuliu ni iToniveisaqa, Sipika, iVukevuke ni Sipika ni Palimedi kei na lewenipalimedi ena tabaki vakalawa, ka me kua ni veisautaki vakavo ke vakayacori e dua na veisau me vakalailaitaki kina na isau, ia na veisau me vakayacori vakatautauvata vei ira kece na vakaillesilesi vakamatani.

WASE 4—NA VEILIUTAKI VAKAMATANITU

Tabana A—NA PERESITEDI

Na Peresitedi e Viti

81.—(1) Na tikina qo e tauyavutaka na valenivolavola ni Peresitedi.

(2) Na Peresitedi e iLiuliu ni Vanua o Viti, e tu vua na vakatulewa cecere duadua ni Matanitu.

(3) Na Peresitedi me vakaitavi ena ivakarau vakaivalu me vaka ni Komada Liuliu ni Mataivalu e Viti.

(4) Na Peresitedi me dolava na imatai ni bose ni Palimedi ka vakamacalataka na polisi kei na ituvatuva ni Matanitu ena veiyabaki.

Peresitedi e vakatulewa ena ivakasala

82. Ena nona vakatulewa cecere, na Peresitedi ena vakatulewa ga ena ivakasala ni Boseyaco se Minisita se dua tale na tabana vakacakacaka se matabose e virikotori ena Yavunivakavulewa qo.

iVakatedegede me digitaki kina na Peresitedi

83.—(1) O ira era tawana na itutu ni Peresitedi e dodonu me—

- (a) dua e kilai vinaka na nona veiqaravi e Viti se veiyasai vuravura, ena tabana vakamatanitu se tabana tuvakaikoya;
- (b) lewenivanua ga e Viti;
- (c) sega ni lewena, se vakaitutu ena dua na isoqosoqo vakapolitiki;
- (d) sega ni mata vakaturi ni veidigidigi ena dua tale na valenivolavola ena Matanitu; ka
- (e) sega ni se totogitaki ena cala vakalawa ena dua na gauna, ena loma ni 6 na yabaki ni se bera ni digitaki kina.

(2) E dua e taura tiko na itutu ena valenivolavola ni lewenivanua e na sega ni gadrevi me vakacegu mai na nona itutu ni se bera ni taura na itutu ni Peresitedi, ia na nona digitaki me Peresitedi ena vakacegui mai na itutu e taura tiko.

(3) Na tikina qo ena sega ni tarova na Peresitedi mai na veiqaravi ena valenivolavola ni lewenivanua, me baleta na nona digitaki me Peresitedi, ena lawa tabaki.

Digitaki ni Peresitedi

84.—(1) Na Palimedi me digitaka na Peresitedi ena iwalewale e virikotori ena tikina qo.

(2) Kevaka e lala na itutu vakaPeresitedi, na Paraiminisita kei na iLiuliu ni iToniveisaqa me rau na vakatura e yadua na yaca vua na Sipika, mera qai digitaka na lewenipalimedi na Peresitedi.

(3) Na yaca vakaturi e tokona e lelevu na lewenipalimedi, ena vakatikori me Peresitedi, ka na vakaraitaka na Sipika na yacana na Peresitedi.

(4) Ke mani tautauvata na iwiliwili ni digidigi vei rau na mata vakaturi, me na qarava tale na Sipika e dua na veigidigi ni oti e 24 na aua. Ena tomani na qaravi ni veidigidigi me yacova ni sa nona na iwiliwili levu duadua o koya e sa digitaki me Peresitedi mai vei ira na lewenipalimedi; ia kevaka sa oti na ika³ ni wavoki ni veidigidigi qai se sega ni dua e nona na iwiliwili levu, na mata e vakatura na Paraiminisita e na kacivaka na Sipika ni sa digitaki me Peresitedi.

(5) Ke tautauvata na nodrau digidigi na Paraiminisita kei na iLiuliu ni iToniveisaqa, ena sega ni qaravi tale na veidigidigi, ka na kacivaka raraba na Sipika o koya sa digitaka na Palimedi me Peresitedi.

Gauna kei na isau ni veiqaravi

85.—(1) Na Peresitedi me veiqaravi ena loma ni 3 na yabaki, ka rawa ni tosoi na nona veiqaravi ena 3 tale na yabaki, ia ena sega ni rawa ni tosoi tale ni oti oya.

(2) Ena vuku ni wasetiki (1), ena kena vakadeitaki nona digitaki se tosoi na nona veiqaravi e dua, ena vakabau na nona veiqaravi taumada ni se bera ni taurivaki na Yavunivakavulewa qo.

(3) Na Peresitedi me na soli vua na isau ni veiqaravi, oco kei na idole tale e so me vaka e virikotori ena lawa tabaki e buli ena tikina 80.

Bubului

86. Ni se bera ni lewena na valenivolavola ni Peresitedi na Peresitedi, me na vosa bubului ena matanalevu, me na bubului ena matana na Navosavakadua me vaka e vakamacalataki ena iKuri ni Yavunivakavulewa qo.

Kere vakacegu

87. E rawa ni kerea nona vakacegu na Peresitedi ena nona vola e dua na ivola ni kere vakacegu vua na Paraiminisita me na qai vakaraitaka ena Palimedi.

Navosavakadua me na veisosomitaki vua na Peresitedi

88. Ena gauna e cegu se gole kina vakacakacaka i vanuatani na Peresitedi, se ena dua tale na inaki, e sega ni qarava rawa na nona itavi, se lala na itutu vakaPeresitedi, e na qai qarava na itavi vakaPeresitedi na Navosavakadua.

Vagalalataki mai valenivolavola

89.—(1) Na Peresitedi ena rawa ni vakacegui mai na nona itutu ke sega ni qarava rawa na itavi lavaki (ke vu mai na tauvimate vakayago se vaka vakasama, se ena dua tale na ka) se ena itovo ca, ka na sega ni vakacegui ena dua tale na iwalewale.

(2) Na vakacegui ni Peresitedi mai na nona veiqaravi me na vakayacori ga ena tikina qo.

(3) Kevaka e nanuma na Paraiminisita me na vaqaqai na nona vakacegui na Peresitedi—

(a) Na Paraiminisita me na qai kerea na Navosavakadua me tauyavutaka—

- (i) ena kisi ni itovo ca—na mataveivaqaqai, me lewena e dua na Jemeni kei na 2 tale, me rau Daunilewa se rawa ni Daunilewa; se
- (ii) ena kena nanumi ni sega ni qarava rawa na nona itavi—na matabose ni bula me na lewena e dua na Jemeni kei na rua tale, me rau vakaiwola vakavuniwai,

kei na Paraiminisita me na vakaraitaka vua na Peresitedi na gagadre qo;

- (b) Navosavakadua, me na cakacakataka na kerekere, me na tauyavutaka na mataveivaqaqai se na matabose ni bula; kei na
- (c) mataveivaqaqai se matabose ni bula me dikeva na leqa qo qai vakarautaka e dua na kena ripote vua na Navosavakadua, oka ena ripote na vakatutu ni nona vakacegui na Peresitedi. Navosavakadua ena qai vagolea na ripote vua na Paraiminisita me na qai vakaraitaka ena Palimedi.

(4) Ena kena vakatulewataki na vakacegui ni Peresitedi, na Palimedi me na vakatulewa vakamatau ka salavata na ivakasala ni mataveivaqaqai kei na matabose ni bula.

(5) Na Peresitedi ena wili me sega ni vakayacora na nona itavi ena siga e taura kina na itukutuku me vaka e virikotori ena wasetiki (3)(a) ka na cava ena gauna e soli kina na vakatulewa ena wasetiki (4).

(6) Na ripote ni mataveivaqaqai se na vakatutu ni matabose ni bula, ena vuku ni kisi qo, me vaka e virikotori ena wasetiki (3) me vakaraitaki raraba.

Tabana B—BOSEYACO

Matanitu Veiliutaki

90. Na Matanitu me tiko vua na veivakabauti ni Palimedi.

Boseyaco

91.—(1) Na Boseyaco me lewena ka kena Jemeni na Paraiminisita, kei ira na Minisita e digitaka na Paraiminisita.

(2) Na leweniboseyaco era na tarogi yadua se vakailawalawa ena nodra vakatulewa kei na itavi era qarava e Palimedi.

(3) Na Minisita me rairai e Palimedi, se ena dua na komiti e Palimedi, ena gauna e gadrevi kina, ka me sauma e so na vakatataro me baleta na nona itavi.

(4) Na leweniboseyaco me na vakarautaka e Palimedi na ripote ni veika e ratou qarava.

(5) Na Boseyaco me taro ivakasala i na Mataveilewai Cecere ena vuku ni kena vakamacalataki na Yavunivakavulewa qo.

Valenivolavola ni Paraiminisita

92.—(1) Na Paraiminisita e iliuliu ni Matanitu.

(2) Na Paraiminisita me na dau vakaraitaka tiko vua na Peresitedi na veika kece me baleta na liutaki ni matanitu o Viti.

(3) Na Paraiminisita—

(a) me digitaki ira na Minisita ena nodra itutu, kei na nodra itavi;

(b) vakaceguya na Minisita; ka

(c) tabaki ena iTukutuku Tabaki Vakamatanitu, na vei qaravi ni dua na Minisita ena itavi me qaravi ena cakacaka ni matanitu, oka kina na itavi ena tabana ni vei qaravi vakamatanitu se tabana ni veitaqomaki ena kena cakacakataki kei na qaravi ni Lawatu, ia na cakacaka ni Matanitu e sega ni lesi vakatabakidua i na dua na tabana, me qarava ga na Paraiminisita.

(4) Na Paraiminisita me na digitaka e dua na Minisita me Paraiminisita Vakatawa ena gauna e yali kina vakacakacaka e Viti se gole tu e vanuatani, se ena dua tale na iulubale, e sega ni qarava rawa na nona itavi, me na qai tabaki ena iTukutuku Tabaki Vakamatanitu na kena digitaki na Paraiminisita Vakatawa.

Digitaki ni Paraiminisita

93.—(1) Na Paraiminisita e dodonu me lewenipalimedi.

(2) Ni oti na veidigidigi, na mata e sa digitaki me lewenipalimedi ka iliuliu ni isoqosoqo vakapolitiki e qaqa ni sivia na 50% na idabedabe ni Palimedi e rawata, me cabeta na itutu vakaParaiminisita, vosa bubului e matai Peresitedi (me liutaka na Peresitedi) me vaka e virikotori ena iKuri ni Yavunivakavulewa qo.

(3) Ni qaravi oti na veidigidigi, kevaka e sega ni dua na isoqosoqo vakapolitiki e rawata e sivia na 50% na iwiliwili e Palimedi, ena matai ni dabe ni Palimedi na Sipika ena kaciva na nodra vakatutu na lewenipalimedi, kevaka e dua ga na yaca e vakatututaki qai tokoni, sa na cabeta o koya na itutu vakaParaiminisita, me vosa bubului e matai Peresitedi (me liutaka na Peresitedi) me vaka e virikotori ena iKuri ni Yavunivakavulewa qo; ia kevaka e sivia e dua na yaca e vakatututaki qai tokoni, na Sipika me na qarava e dua na veidigidigi me vaka e vakamacalataki toka qo—

(a) ni oti na imatai ni veidigidigi, kevaka era sa tokona e sivia na 50% na lewenipalimedi e dua na yaca vakaturi, sa na vakadeitaki o koya me Paraiminisita ka me vosa bubului e matai Peresitedi (me liutaka na Peresitedi) me vaka e virikotori ena iKuri ni Yavunivakavulewa qo;

- (b) ni oti na imatai ni veidigidigi, ke sega ni dua na yaca vakaturi e sivai na 50% na digidigi mai vei ira na lewenipalimedi, me na vakayacori tale na ikarua ni veidigidigi ena loma ga ni 24 na aua mai na imatai ni veidigidigi, ke sa rawata e dua na yaca vakaturi ena ikarua ni veidigidigi e 50% na digidigi ena cabeta na itutu vakaParaiminisita ka vosa bubului e matai Peresitedi me vaka e virikotori ena iKuri ni Yavunivakavulewa qo;
- (c) ni oti na ikarua ni veidigidigi, ke sega ni dua na yaca vakaturi ena karua ni veidigidigi e sivai na 50% na nodra digidigi na lewenipalimedi, ena qaravi na ikatolu ni veidigidigi ena loma ni 24 na aua mai na ikarua ni veidigidigi, ia ni sa oti na ikatolu ni veidigidigi, sa rawata na yaca vakaturi e sivai na 50% na nodra digidigi na lewenipalimedi, sa na cabeta na itutu vakaParaiminisita ka vosabubului e matai Peresitedi me vaka e virikotori ena iKuri ena Yavunivakavulewa qo; ka
- (d) ni oti na ikatolu ni veidigidigi, qai sega ni dua na yaca vakaturi e digitaki e rawata e sivai na 50% na nodra digidigi na lewenipalimedi, sa na volavola na Sipika vua Peresitedi ni sa sega ni rawa ni digitaka na Palimedi e dua na Paraiminisita, na Peresitedi me na vakatulewa ena loma ni 24 na aua me bokoca na Palimedi ka solia na ivakaro tabaki me caka na veidigidigi me vaka e volai ena Yavunivakavulewa qo.

(4) Ena lala na itutu vakaParaiminisita kevaka e—

- (a) kerea nona vakacegu vakaivola vua na Peresitedi;
- (b) cegu, se vakatabui, me lewenipalimedi; se
- (c) mate.

(5) Ke sa lala na itutu vakaParaiminisita me vaka e virikotori ena wasetiki (4), me qai kaciva totolo na Sipika me dabe na Palimedi, kerei na nodra vakatutu na lewenipalimedi me baleta na itutu ni Paraiminisita, ke sa vakatututaki e dua na mata vakaturi qai tokoni, sa na cabeta na itutu vakaParaiminisita, vosa bubului e matai Peresitedi (me liutaka na Peresitedi) me vaka e virikotori ena iKuri ni Yavunivakavulewa qo; na Sipika me na qarava e dua na veidigidigi me vaka e vakamacalataki toka qo—

- (a) ni oti na imatai ni veidigidigi, kevaka era sa tokona e sivai na 50% na lewenipalimedi e dua na yaca vakaturi, sa na vakadeitaki o koya me Paraiminisita ka me vosa bubului e matai Peresitedi (me liutaka na Peresitedi) me vaka e virikotori ena iKuri ni Yavunivakavulewa qo;
- (b) ni oti na imatai ni veidigidigi, ke sega ni dua na yaca vakaturi e sivai na 50% na nodra digidigi na lewenipalimedi, me na vakayacori tale na ikarua ni veidigidigi ena loma ga ni 24 na aua mai na imatai ni veidigidigi, ke sa rawata e dua na yaca vakaturi ena ikarua ni veidigidigi e 50% na digidigi, ena cabeta na itutu vakaParaiminisita, vosa bubului e matai Peresitedi (me liutaka na Peresitedi) me vaka e virikotori ena iKuri ni Yavunivakavulewa qo;

- (c) ni oti na ikarua ni veidigidigi, ke sega ni dua na yaca vakaturi e sivia na 50% na nodra digidigi na lewenipalimedi, ena qaravi na ikatolu ni veidigidigi ena loma ni 24 na aua, ia ni sa oti na ikatolu ni veidigidigi ka sa rawata na yaca vakaturi e sivia na 50% na digidigi, sa na cabeta na itutu vakaParaiminisita ka vosa bubului e matai Peresitedi (me liutaka na Peresitedi) me vaka e virikotori ena iKuri ni Yavunivakavulewa qo; kei na
- (d) ke sa oti na ikatolu ni veidigidigi, qai sega ni dua na yaca vakaturi e rawata e sivia na 50% na nodra digidigi na lewenipalimedi, sa na volavola na Sipika vua na Peresitedi ni sa sega ni digitaka rawa na Palimedi e dua na Paraiminisita, na Peresitedi me na vakatulewa ena loma ni 24 na aua me bokoca na Palimedi ka solia na lewa ni veidigidigi me vaka virikotori ena Yavunivakavulewa qo.

(6) Na Paraiminisita me na vakaotia na nona yabaki ni veiqaravi, vakavo kevaka e vakacegui ena mosoni ni tawa veivakabauti me vaka e virikotori ena tikina 94, ka na sega ni vakacegui ena dua tale na iwalewale.

(7) Na Paraiminisita kei ira na Minisita mera na tomana tiko ga na nodra veiqaravi me yacova na digitaki ni Paraiminisita vou ni oti na veidigidigi me vaka e virikotori ena tikina qo.

Mosoni ni tawa veivakabauti

94.—(1) Na Paraiminisita ena rawa ga ni vakacegui ena mosoni ni tawa veivakabauti, me salavata na mosoni qo e dua na yaca vakaturi e lewenipalimedi me Paraiminisita.

(2) Na mosoni ni tawa veivakabauti me vakayacori na kena veidigidigi ena loma ni 24 na aua mai na gauna e vakaraitaki kina.

(3) Ena vakadonui na mosoni ni tawa veivakabauti ke lewe levu na lewenipalimedi era tokona.

(4) Kevaka sa vakadonui na mosoni ni tawa veivakabauti—

- (a) na vakacegui ena gauna oya na Paraiminisita;
- (b) era na vakacegui tale ga ena nodra itutu na leweniboseyaco; ka
- (c) na yaca vakaturi mai na mosoni me na vosa bubului vua na Peresitedi me Paraiminisita.

(5) Kevaka sa druka na mosoni ni tawa veivakabauti me baleta na Paraiminisita, ena sega ni dua tale na mosoni ni tawa veivakabauti me na vakaturi ena loma ni 6 na vula.

Digitaki ni Minisita

95.—(1) Na Minisita e dodonu me lewenipalimedi, vakavo ena tikina 96(3).

(2) Na leweniboseyaco mera na vosa bubului se yalayala e matai Peresitedi ni bera nira veiqaravi, me vaka e virikotori ena iKuri ni Yavunivakavulewa qo.

(3) Na Minisita era na tomana tiko ga na nodra itutu vakavo ke—

- (a) vakacegui ira na Paraiminisita;
- (b) vakacegu se vakatabui me lewenipalimedi; se
- (c) solia na nona ivola ni vakacegu vua na Paraiminisita.

(4) Na Paraiminisita e rawa ni digitaka e dua na Minisita me Minisita vakatawa ena itutu sa lala ni dua tale na Minisita ena gauna e sega ni vakayacora kina na nona itavi, kevaka e gole tu i vanuatani, se ena dua tale na inaki e sega ni qarava kina na nona itavi vakacacakaka, ka me na tabaki vakaivola na Minisita vakatawa ena iTukutuku Tabaki Vakamatanitu.

Vunilawa

96.—(1) Na Minisita e digitaki me Vunilawa e daunivakasala vakalawa ni Matanitu.

(2) Ena sega ni rawa ni digitaki e dua me Vunilawa vakavo ke—

- (a) sa vakadonui me daunilawa e Viti, ka sega ni lailai mai na 15 na yabaki na nona veiqaravi vakadaunilawa e Viti se vanuatani; ka
- (b) se sega ni bau cala vakalawa ena veivaqaqai ni veitotogitaki ni Matabose Vakalawa Tuvakaikoya se ena veivaqaqai e vauci ira na daunilawa, solisita kei na berisita ni bera ni tauyavu na Matabose Vakalawa Tuvakaikoya.

(3) Kevaka e raica na Paraiminisita ni sega ni dua na lewenipalimedi e—

- (a) lewena na nona isoqosoqo vakapolitiki;
- (b) lewena na isoqosoqo vakapolitiki e matailawalawa kei na isoqosoqo ni politiki ni Paraiminisita; se
- (c) mata tuvakaikoya ka tokona na Paraiminisita,

ka yacova na ivakatagedegede e vinakati, ganita se rawa ni taura na itutu ni Vunilawa, na Paraiminisita e rawa ni qai digitaka e dua e sega ni lewenipalimedi me Vunilawa kevaka e—

- (i) daunilawa ka rawa ni taura na itutu ni Vunilawa me vaka e virikotori ena wasetiki (2); ka
- (ii) e rawa ni mata ena veidigidigi ena Palimedi me vaka e virikotori ena tikina 56.

(4) Na tamata e digitaki me Vunilawa ena wasetiki (3) ena rawa ni leweniboseyaco ena itutu vakaMinisita, ka dua na nona idabedabe ena Palimedi, ia ena sega ni rawa ni vakaitavi ena veidigidigi e na Palimedi.

(5) Na tamata digitaki me Vunilawa, me kua ni veiqaravi vakadaunilawa ena dua na valenivolavola ni daunilawa se gadreva me veiqaravi ena dua na valenivolavola ni daunilawa, se me tiko na yacana ena dua na veiqaravi vakadaunilawa.

(6) Na Paraiminisita ena rawa ni digitaka e dua na Minisita se dua tale na lewenipalimedi se dua tale na tamata (me vaka e virikotori ena wasetiki (3) ka rawa ni digitaki me Vunilawa me taura vakawawa na itutu vakaVunilawa ena gauna e sega ni rawa ni qarava kina na nona itavi, gole vakacakacaka e vanuatani, se ena dua tale na inaki, se sega ni qarava na nona itavi vakacakacaka, me na tabaki vakaivola na Vunilawa vakatawa ena iTukutuku Tabaki Vakamatanitu.

(7) Na wasetiki (5) e vakuwai vua e dua e Vunilawa vakatawa ena wasetiki (6).

WASE 5—MATAVEILEWAI

Tabana A—NA MATAVEILEWAI KEI NA VAKAILESILESI NI MATAVEILEWAI

Kaukauwa kei na tuvakaikoya ni mataveilewai

97.—(1) Na kaukauwa ni mataveilewai ena matanitu e vakarurugi ena Mataveilewai Cecere, Mataveilewai ni Rogokudru, Mataveilewai e Cake, Mataveilewai e Ra kei na mataveilewai lalai tale e so se mataveivaqakai yavutaki vakalawa.

(2) Na mataveilewai kei ira taucoko na vakailesilesi ni mataveilewai, era tugalala mai na bulilawa kei na veiliutaki vakamatanitu, ka vakarurugi ga ena Yavunivakavulewa qo kei na lawa ka dodonu mera vakatulewa vakadoudou, ka sega na veivakaduiduitaki.

(3) E tabu vua e dua me siova na cakacaka ni mataveilewai se siova na veika vakaivola ni mataveilewai.

(4) Na Palimedi kei na Boseyaco e na gaunisala e bulia na lawa kei na cakacakaca e veiganiti, me vukea ka taqomaka na mataveilewai, me rokovi kina na galala ni mataveilewai, veiqaravi vakatautauvata, vakayagataki ni veiqaravi kei na vakatulewa tudei.

(5) E itavi ni Palimedi me raica ni veiganiti na veika vakailavo kei na veigacagaca ni veiqaravi, me rawa ni qarava vinaka na mataveilewai na nona itavi.

(6) Na Mataveilewai e vakatulewataka ga na nodratou ivotavota vakailavo ena veivakadonui ni Palimedi.

Mataveilewai Cecere

98.—(1) Na Mataveilewai Cecere e lewena na—

- (a) Navosavakadua, ka Peresitedi ni Mataveilewai Cecere; kei na
- (b) Daunilewa tale e so era digitaki mera vakatulewa ena Mataveilewai Cecere, mera vakaitavi ena gauna e gadrevi kina.

(2) Na Daunilewa ni Mataveilewai ni Rogokudru e rawa ni dabe me rogoca na kisi e vakayacori ena Mataveilewai Cecere ke vaka e raica o Navosavakadua ni gadrevi.

(3) Na Mataveilewai Cecere e—

- (a) iotioti ni mataveilewai me rogoci kina e dua na kisi;
- (b) tiko vua na lewa cecere duadua, me vaka e vakaroti ena lawa tabaki, me rogoca ka vakatulewa ena lewa sa tauca na Mataveilewai ni Rogokudru; ka
- (c) tiko vua na lewa cecere me rogoca ka vakatulewa ena vakatataro ni Yavunivakavulewa me vaka e vakamacalataki ena tikina 91(5).

(4) Na Mataveilewai Cecere ena sega ni rawa ni dikeva tale na vakatulewa ni Mataveilewai ni Rogokudru vakavo kevaka sa vakadonui.

(5) Ena nona vakatulewa na Mataveilewai Cecere e rawa ni—

- (a) raicalesu, veisautaka, biuta vakatikitiki, se vakadeitaka na nona vakatulewa na Mataveilewai ni Rogokudru; se
- (b) vakatauca na lewa ka gadrevi me baleta na veiqaravi vakalawa, okati kina na lewa me rogoci vou tale na kisi se na lewa me saumi e dua na ilavo.

(6) Vakavo ke virikotori ena wasetiki (7), na lewa ni Mataveilewai Cecere e vauca na mataveilewai kece e Viti.

(7) Na Mataveilewai Cecere e rawa ni raillesuva na vakatulewa ka tauca.

Mataveilewai ni Rogokudru

99.—(1) Na Mataveilewai ni Rogokudru e lewena—

- (a) e dua na Daunilewa, ia e sega ni Navosavakadua, me digitaki me Peresitedi ena Mataveilewai ni Rogokudru; kei na
- (b) Daunilewa tale e so era digitaki mera Daunilewa ni Rogokudru.

(2) O ira na Daunilewa mai na Mataveilewai e Cake vakavo na Navosavakadua e rawa ni rogoca na kisi e vakayacori ena Mataveilewai ni Rogokudru kevaka e raica na Peresitedi ni Mataveilewai ni Rogokudru ni gadrevi.

(3) Na Mataveilewai ni Rogokudru e tiko vua na kaukauwa, vakavo ke virikotori ena Yavunivakavulewa qo kei na veilawa tabaki tale e so, me rogoca ka vakatulewa ena lewa sa tauca na Mataveilewai e Cake ka tu vua na kaukauwa tale e so e vakadeitaki ena lawa tabaki.

(4) Na taro kece se vakavakadewa me baleta na Yavunivakavulewa qo e rawa ni dikeva tale na Mataveilewai ni Rogokudru ena gauna sa vakatulewa oti kina na Mataveilewai e Cake.

(5) Na lawa tabaki e rawa ni vakarautaka na kena kau cake na kudru mai na Mataveilewai e Cake i na Mataveilewai ni Rogokudru, ka rawa ni kau cake ga vakadodonu se kerei na veivakadonui ni Mataveilewai ni Rogokudru, ia ena kau cake ga ena lawa e vauca na Mataveilewai ni Rogokudru.

Mataveilewai e Cake

100.— (1) Na Mataveilewai e Cake e lewena na—

- (a) Navosavakadua;
- (b) Daunilewa era digitaki mera tauca na lewa ena Mataveilewai e Cake;
- (c) Masta ni Mataveilewai e Cake; kei na
- (d) Vunivola Levu ni Mataveilewai e Cake.

(2) Na kaukauwa kei na raraba ni vei qaravi ni Masta ni Mataveilewai e Cake kei na Vunivola Levu ni Mataveilewai e Cake me na yavutaki ena lawa tabaki.

(3) Na Mataveilewai e Cake e tu vua na kaukauwa me rogoca na kisi taucoko me vaka e virikotori ena Yavunivakavulewa qo se na lawa tabaki tale e so.

(4) Na Mataveilewai e Cake e tu vua na kaukauwa me vakatulewa ena dua na kisi me baleta na Yavunivakavulewa qo se na kena vakadewataki.

(5) Na Mataveilewai e Cake e tu vua na kaukauwa, ia ena kena vakadeitaki mai na lawa tabaki, me na rogoca tale ka vakatulewa ena kisi e kau cake mai na Mataveilewai e Ra kei na vei mataveilewai lalai tale e so.

(6) Na Mataveilewai e Cake e tu vua na kaukauwa me vakasala ena kisi taucoko e rogoci ena Mataveilewai e Ra se mataveilewai lalai tale e so ka rawa tale ga ni solia na vakatulewa tale e so kevaka e gadreva ena kena cicivaki vakavinaka na Mataveilewai e Ra kei na mataveilewai lalai tale e so.

(7) Kevaka e vure cake mai na vakatataro me baleta na vakamacalataki ni Yavunivakavulewa ena Mataveilewai e Ra se mataveilewai lalai tale e so, na Mataveilewai e Ra se mataveilewai lalai tale e so me vakatulewa kina, ia sa tiko na dodonu ena Mataveilewai e Cake me rogoca kevaka e dua na ilawalawa ena kisi e sega ni duavata kei na vakatulewa ena Mataveilewai e Ra se mataveilewai lalai tale e so.

Mataveilewai e Ra

101.—(1) Na Mataveilewai e Ra e lewena na—

- (a) Daunilewa Liu ni Mataveilewai e Ra; kei
- (b) ira tale na Daunilewa ni Mataveilewai e Ra era digitaki mai na Matabose Vei qaravi ni Mataveilewai.

(2) Na rabailevu ni vei qaravi ni Mataveilewai e Ra e virikotori vakalawa.

Mataveilewai lalai tale e so

102. Na lawa tabaki e rawa ni tauyavutaka ka vakadeitaka na kaukauwa e soli vua na mataveilewai lalai tale e so, ka rawa ni tautauvata na nona itutu me vaka na Mataveilewai e Cake, Mataveilewai e Ra se na mataveilewai lalai tale e so.

Lawa kei na ivakarau ni mataveilewai

103.—(1) Na Peresitedi ni Mataveilewai Cecere me na vakarautaka na lawa ni mataveilewai, solia tale ga na ivakaro dodonu me veidonui kei na Yavunivakavulewa qo se na lawa tabaki, ena kena vakarautaki na ivakaro se ituvatuva me vakamuri e na Mataveilewai Cecere.

(2) Na Peresitedi ni Mataveilewai ni Rogokudru me na vakarautaka na lawa ni mataveilewai, me na solia tale ga na ivakaro dodonu me veidonui kei na Yavunivakavulewa qo se na lawa tabaki, ena kena vakarautaki na ivakaro se ituvatuva me vakamuri ena Mataveilewai ni Rogokudru.

(3) Navosavakadua me na vakarautaka na lawa ni mataveilewai, me na solia tale ga na ivakaro dodonu me veidonui kei na Yavunivakavulewa qo se na lawa tabaki, ena kena vakarautaki na ivakaro se na ituvatuva me muri ena Mataveilewai e Cake kei na Mataveilewai e Ra.

Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai

104.—(1) Na Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai e tauyavutaki ena Dikiri ni Veiqaravi Raraba ni Lawa 2009 ena tomani tiko ga, ka lewena—

- (a) na Navosavakadua me kena Jemeni;
- (b) na Peresitedi ni Mataveilewai ni Rogokudru;
- (c) na Vunivola Tudei ni Tabacakacaka ni Lawa;
- (d) e dua na daunilawa a digitaka na Peresitedi ena nona ivakasala na Navosavakadua salamuria na nodrau veitalanoa kei na Vunilawa ka—
  - (i) e sega ni lailai na 15 na yabaki nona veiqaravi vakadaunilawa; kei na
  - (ii) sega ni se bau totogitaki ena cala vakalawa ni cakacaka vakadaunilawa e Viti se vanuatani, oka tale ga kina na veilewai ena Matabose Vakalawa Tuvakaikoya se dua na veilewai ena lawa e vauci ira na daunilawa, berisita kei na solisita ni sebera ni tauyavu na Matabose Vakalawa Tuvakaikoya; kei na
- (e) e dua e sega ni daunilawa, ka digitaka na Peresitedi ena ivakasala ni Navosavakadua me salamuria na nodrau veitalanoa kei na Vunilawa.

(2) Me iKuri ni nona itavi me vaka e virikotori ena Yavunivakavulewa qo, na Matabose e rawa tale ga ni vaqaqa na veikudru e ciqoma me baleti ira na vakaillesilesi ni Mataveilewai.

(3) Na Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai ena rawa ni vakarautaka na ivakaro me qaravi vinaka kina na cakacaka ni matabose.

(4) Na Matabose me cuqena na nodra vuli na Daunilewa kei na vakaillesilesi ni Mataveilewai.

(5) Na Matabose e nona itavi me wanonova na kena cicivaki vakamatau na Mataveilewai.

(6) Na Matabose e rawa ni vakalawataka na nona ituvatuva ni veiqaravi, rawa tale ga ni vakadavora e so na lewa se lawasau e gadrevi ena kena cicivaki na kena itavi.

(7) Na Matabose me na solia wasoma na itukutuku kei na ivakasala vua na Vunilawa me baleta na mataveilewai se na veiqaravi vakalawa.

(8) Ena kena qaravi na itavi se na kena cakacakataki na kaukauwa kei na lewa ni Matabose, ena dodonu me na tuvakaikoya, kua ni rogoca se muria na nona lewa e dua tale, vakavo ke lewa ni mataveilewai se virikotori ena lawa tabaki.

(9) Na Vunivola Levu ni Mataveilewai e Cake se e dua e qarava na itavi ni valenivolavola qo ena vunivola ni Matabose.

(10) Na iwiliwili vakabau ena gauna ni bose, na Jemeni kei na 2 tale na lewena.

(11) Na lewenimatabose e vakamacalataki ena wasetiki (1)(d) kei na (e) era na veiqaravi me 3 na yabaki ka na rawa nira digitaki tale.

(12) Na lewenimatabose e vakamacalataki ena wasetiki (1)(d) kei na (e) me na vakadeitaka na kedra isau ni veiqaravi na Peresitedi ena veivakasalataki ni Navosavakadua salamuria na nodrau veitalanoa kei na Vunilawa, ia me kua ni veisautaki na kedra isau vakavo ke vakayacori e dua na veisau me vakalailaitaki kina na isau ia na veisau me vakayacori vakatautauvata vei ira kece na vakaillesilesi vakamatanitu.

(13) Na lewenimatabose e vakamacalataki ena wasetiki (1)(d) se (e) era na rawa ni vakacegui mai na nodra itutu ke sega ni ra qarava rawa na itavi lavaki (ke vu mai na tauvimate vakayago se vakasama, se ena dua tale na ka) se ena itovo ca, ka na sega ni vakacegui ena dua tale na iwalewale.

(14) Na veivakacegui mai na dua na itutu ni lewenimatabose e vakamacalataki ena wasetiki (1)(d) se (e) me salavata kei na wasetiki (15).

(15) Kevaka e nanuma na Navosavakadua ena nona veitalanoa kei na Vunilawa me vaaqai na vakacegui ni lewenimatabose e vakamacalataki ena wasetiki (1)(d) se (e), me na—

(a) digitaka na Navosavakadua—

- (i) ena kisi ni itovo ca—na mataveivaqaqai, me lewena e dua na Jemeni ka sega ni lailai mai na 2 tale me lewena, e digitaki mai vei ira era taura tiko se era na rawa ni taura na itutu ni Mataveilewai e Cake; ka
- (ii) ena kena nanumi ni sega ni qarava rawa na nona itavi—na matabose ni bula me na lewena e dua na Jemeni kei na rua tale, me rau vakaiwala vakavuniwai;

(b) na mataveivaqaqai se matabose ni bula me dikeva na leqa qo qai vakarautaka e dua na kena ripote vua na Peresitedi ka na vakasalataka na Peresitedi ena nona vakatutu kevaka me vakacegui se sega na lewenimatabose e vakamacalataki ena wasetiki (1)(d) se (e); kei na

(c) kena vakatulewataki na vakacegui ni lewenimatabose e vakamacalataki ena wasetiki (1)(d) se (e), na Peresitedi me na vakatulewa vakamatau ka salavata na ivakasala ni mataveivaqaqai se na matabose ni bula.

(16) Na Peresitedi, ena veivakasalataki ni Navosavakadua salamuria na nodrau veitalanoa kei na Vunilawa, e rawa, ena ivakarau kei na iwalewale e nanuma ni veiganiti, me vakaceguya vakawawa e dua na lewenimatabose e vakamacalataki ena wasetiki (1)(d) se (e), ena gauna e vakayacori tiko kina na veivaqaqai se ena gauna e waraki tiko kina na kena soli kei na kena digitaki na mataveivaqaqai se na matabose ni bula ena wasetiki (15), ka na rawa tale ga me bokoca na veivakacegui vakawawa.

(17) Na kena vakacegui vakawawa ena wasetiki (16) e dua na lewenimatabose e vakamacalataki ena wasetiki (1)(d) se (e) ena muduki kevaka e sa vakadeitaka na Peresitedi me na kua ni vakacegui.

(18) Na ripote ni mataveivaqaqai se na vakatutu ni matabose in bula e vakarautaki ena wasetiki (15) me na vakaraitaki raraba.

Veika me rawati ena veidigitaki

105.—(1) Ena nona digitaki e dua na vakailesilesi ena mataveilewai, me tiko vua na ivakatagedegede cecere duadua ni dina kei na cakacaka savasava.

(2) Ena sega ni rawa ni dua me cabeta na itutu vakaDaunilewa vakavo ke—

(a) taura tiko, se a taura e dua na itutu cecere ena mataveilewai e Viti se vanuatani me vaka e virikotori ena lawa; se

(b) sega ni lailai mai na 15 na yabaki na nona cakacaka vakadaunilawa e Viti se vanuatani me vaka e virikotori ena lawa, ka sega ni se bau totogitaki ena cala vakalawa ni cakacaka vakadaunilawa e Viti se vanuatani, oka tale ga kina na veilewai ena Matabose Vakalawa Tuvakaikoya se dua na veilewai ena lawa e vauci ira na daunilawa, berisita kei na solisita ni sebera ni tauyavu na Matabose Vakalawa Tuvakaikoya.

(3) Ena sega ni rawa ni digitaki e dua me Daunilewa ena Mataveilewai e Ra, vakavo ke—

(a) taura tiko, se sa taura oti e dua na itutu ena mataveilewai e Viti se vanuatani me vaka e virikotori ena lawa; se

(b) sega ni lailai mai na 10 na yabaki na nona cakacaka vakadaunilawa e Viti se vanuatani me vaka e virikotori ena lawa, ka sega ni se bau totogitaki ena cala vakalawa ni cakacaka vakadaunilawa e Viti se vanuatani, oka tale ga kina na veilewai ena Matabose Vakalawa Tuvakaikoya se dua na veilewai ena lawa e vauci ira na daunilawa, berisita kei na solisita ni sebera ni tauyavu na Matabose Vakalawa Tuvakaikoya.

Digitaki ni Daunilewa

106.—(1) Na Peresitedi e digitaka na Navosavakadua kei na Peresitedi ni Mataveilewai ni Rogokudru e na nona veivakasalataki na Paraiminisita salamuria na nodrau veitalanoa na Paraiminisita kei na Vunilawa.

(2) Na Peresitedi e digitaka na Daunilewa ena Mataveilewai Cecere, Daunilewa ni Mataveilewai ni Rogokudru, kei na Daunilewa ni Mataveilewai e Cake mai na vakatutu ni Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai salamuria na ivakasala ni Vunilawa.

(3) Na Peresitedi me na digitaka e dua me taura vakatawa na itutu ni Navosavakadua mai na ivakasala ni Paraiminisita salamuria na veivakadonui ni Paraiminisita kei na Vunilawa, ena gauna e lala kina na itutu se ena gauna e yali se gole kina vakacakacaka i vanuatani na Navosavakadua, se ena dua na inaki e sega ni qarava rawa kina na nona itavi.

(4) Na Peresitedi me na digitaka e dua me taura vakatawa na itutu ni Daunilewa ena Mataveilewai e Cake, mai na vakatutu ni Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai salamuria na ivakasala ni Vunilawa, ena gauna e lala kina na itutu se ena gauna e yali se gole kina vakacakacaka i vanuatani na Daunilewa, se ena dua na inaki e sega ni qarava rawa kina na nona itavi.

(5) Ena sega ni rawa ni digitaki e dua me vaka e virikotori ena wasetiki (4), vakavo ke ganita me digitaki me Daunilewa.

Veidigitaki tale e so

107.—(1) Na Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai e tu vua na kaukauwa me digitaka na Daunilewa ena Mataveilewai e Ra, Masta ni Mataveilewai e Cake, Vunivola Levu ni Mataveilewai e Cake kei na so tale na vakaillesilesi ni mataveilewai me vaka e virikotori ena lawa tabaki.

(2) Ni qaravi na veidigitaki me vaka e virikotori ena wasetiki(1), na Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai me rau na veirogoci kei na Vunilawa.

Vakaillesilesi ena tabana ni mataveilewai

108.—(1) Na Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai e tu vua na kaukauwa me digitaka, vakaceguya, togotitaki ira era sega ni daunilawa ka ra cakacaka ena Mataveilewai.

(2) Na Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai e tu vua na kaukauwa me raica na veika baleti ira na vakaillesilesi era sega ni daunilawa ka ra cakacaka ena Mataveilewai, qo e oka kina na—

- (a) ivakarau kei na iwalewale ni cakacaka;
- (b) ivakatagedegede ni vuli e gadrevi kei na ivakarau me vakamuri me baleta na veivakacakacakataki, ka dodonu me dola raraba, vakarawarawataki, valataki vakasavasava, ia na veidigitaki me yavutaki ena rawaka;
- (c) na isau, idole, kei na oco me saumi e dodonu me veiganiti kei na ivotavota vakailavo e vakadonuya na Palimedi; kei na
- (d) levu ni vakaillesilesi vakadeitaki se levu ni vakaillesilesi digitaki era sega ni daunilawa, e dodonu me veiraurau kei na ivotavota vakailavo e vakadonuya na Palimedi.

(3) Na Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai e rawa ni vola vakaivola me soli na nona kaukauwa e virikotori ena tikina qo vua na Vunivola Levu ni Mataveilewai.

Bubului

109. Na Daunilewa ni Mataveilewai e Cake se Daunilewa ni Mataveilewai e Ra me na vosa bubului e matai Peresitedi ni bera ni tekivu na veiqaravi me vaka e virikotori ena iKuri ni Yavunivakavulewa qo.

Gauna ni veiqaravi

110.—(1) Ni dua e sega ni lewenivanua e Viti qai digitaki me Daunilewa ni Mataveilewai e Cake e Viti, ena veiqaravi me 3 na yabaki, ka na vakatulewataka na Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai na balavu ni nona veiqaravi ka rawa ni tosoi tale na nona yabaki ni veiqaravi.

(2) Na veidigitaki tale e so ni Daunilewa ena tomani tiko ga ni yacova na nodra yabaki ni vakacegu, qo na—

(a) Navosavakadua, Peresitedi ni Mataveilewai ni Rogokudru, Daunilewa ni Mataveilewa Cecere kei na Daunilewa ni Mataveilewai ni Rogokudru—yabaki 75; kei na

(b) Daunilewa ni Mataveilewai e Cake—yabaki 70.

(3) Ni dua na Daunilewa ni Mataveilewai e Cake e sa vakacegu ka se bera ni yacova na yabaki 75, e rawa ni digitaki me Daunilewa ni Mataveilewai Cecere se Daunilewa ni Mataveilewai ni Rogokudru.

Vu ni vakacegui ni Navosavakadua kei na Peresitedi ni Mataveilewai ni Rogokudru

111.—(1) Na Navosavakadua se na Peresitedi ni Mataveilewai ni Rogokudru ena rawa ni vakacegui mai na nona itutu ke sega ni qarava rawa na itavi lavaki (ke vu mai na tauvimate vakayago se vakasama, se ena dua tale na ka) se ena itovo ca, ka na sega ni vakacegui ena dua tale na iwalewale.

(2) Na Peresitedi ena rawa ni vakaceguya na Navosavakadua se na Peresitedi ni Mataveilewai ni Rogokudru mai na nona veiqaravi me vaka e virikotori ena tikina qo.

(3) Kevaka e nanuma na Peresitedi ena ivakasala ni Paraiminisita me na vaqaqai na nona vakacegui na Navosavakadua se na Peresitedi ni Mataveilewai ni Rogokudru—

(a) na Peresitedi ena ivakasala ni Paraiminisita, me na tauyavutaka—

(i) ena kisi ni itovo ca—na mataveivaqaqai, me lewena e dua na Jemeni kei na 2 tale era digitaki mai vei ira na taura tiko se a taura tu na itutu levu ni mataveilewai e Viti se vanuatani; ka

(ii) ena kena nanumi ni sega ni qarava rawa na nona itavi—na matabose ni bula me na lewena e dua na Jemeni kei na rua tale, me rau vakaivola vakavuniwai.

(b) na mataveivaqaqai se matabose ni bula me dikeva na leqa qo qai vakarautaka e dua na kena ripote vua na Peresitedi, vakasalataka na Peresitedi ena vakatutu kevaka me vakacegui se sega na Navosavakadua se na Peresitedi ni Mataveilewai ni Rogokudru; kei na

(c) kena vakatulewataki na vakacegui ni Navosavakadua se na Peresitedi ni Mataveilewai ni Rogokudru, na Peresitedi me na vakatulewa vakamatau, salavata na ivakasala ni mataveivaqaqai se na matabose ni bula.

(4) Na Peresitedi, ena ivakasala ni Paraiminisita, e rawa ni vakaceguya tuvakawawa na Navosavakadua se na Peresitedi ni Mataveilewai ni Rogokudru ena gauna e vakayacori kina na veivaqakai kei na kena soli vua ka tauyavutaki na mataveivaqakai se matabose ni bula ena wasetiki (3) ka rawa tale ga ni laveta na ivakaro tuvakawawa.

(5) Na kena vakacegui vakawawa na Navosavakadua se Peresitedi ni Mataveilewai ni Rogokudru me vaka e virikotori ena wasetiki (4), ena mudu kevaka e sa vakadeitaka na Peresitedi me kua ni vakacegui na Navosavakadua se na Peresitedi ni Mataveilewai ni Rogokudru.

(6) Na ripote ni mataveivaqakai se na vakatutu ni matabose ni bula, ena vuku ni kisi qo, me vaka e virikotori ena wasetiki (3) me vakaraitaki raraba.

Vu ni vakacegui ni vakaillesilesi ni mataveilewai

112.—(1) Na Daunilewa, Daunilewa ni Mataveilewai e Ra, Masta ni Mataveilewai e Cake, Vunivola Levu ni Mataveilewai e Cake se dua tale na vakaillesilesi ni mataveilewai e digitaka na Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai ena rawa ni vakacegui mai na nona itutu ke sega ni qarava rawa na itavi lavaki (ke vu mai na tauvimate vakayago se vakasama, se ena dua tale na ka) se ena itovo ca, ka na sega ni vakacegui ena dua tale na iwalewale.

(2) Na Peresitedi e rawa ni vakaceguya e dua na Daunilewa, Daunilewa ni Mataveilewai e Ra, Masta ni Mataveilewai e Cake, Vunivola Levu ni Mataveilewai e Cake se dua tale na vakaillesilesi ni mataveilewai e digitaka na Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai me vaka e virikotori ena tikina qo.

(3) Kevaka e nanuma na Peresitedi ena ivakasala ni Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai, me na vaqakai na vakacegui ni dua na Daunilewa, Daunilewa ni Mataveilewai e Ra, Masta ni Mataveilewai e Cake, Vunivola Levu ni Mataveilewai e Cake se dua tale na vakaillesilesi ni mataveilewai e digitaka na Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai me na—

(a) tauyavutaka na Peresitedi ena ivakasala ni Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai—

(i) ena kisi ni itovo ca—na mataveivaqakai, me lewena e dua na Jemeni kei na 2 tale, era digitaki mai vei ira na taura tiko se a taura tu na itutu levu ni mataveilewai e Viti se vanuatani; kei na

(ii) ena kena nanumi ni sega ni qarava rawa na nona itavi—na matabose ni bula me na lewena e dua na Jemeni kei na rua tale, me rau vakaiwala vakavuniwai.

(b) na mataveivaqakai se matabose ni bula me dikeva na leqa qo qai vakarautaka e dua na kena ripote vua na Peresitedi, vakasalataka na Peresitedi ena vakatutu kevaka me vakacegui se sega e dua na Daunilewa, Daunilewa ni Mataveilewai e Ra, Masta ni Mataveilewai e Cake, Vunivola Levu ni Mataveilewai e Cake se dua tale na vakaillesilesi ni mataveilewai e digitaka na Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai; kei na

(c) kena vakatulewataki na vakacegui ni Daunilewa, na Peresitedi me na vakatulewa vakamatau ka salavata na ivakasala ni mataveivaqai se na matabose ni bula.

(4) Na Peresitedi, ena ivakasala ni Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai, e rawa ni vakaceguya tuvakawawa e dua na Daunilewa, Daunilewa ni Mataveilewai e Ra, Masta ni Mataveilewai e Cake, Vunivola Levu ni Mataveilewai e Cake se dua tale na vakailesilesi ni mataveilewai e digitaka na Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai ena gauna e vakayacori kina na veivaqai kei na kena soli vua ka tauyavutaki na mataveivaqai se matabose ni bula ena wasetiki (3) ka rawa tale ga ni laveta na ivakaro tuvakawawa.

(5) Na kena vakacegui vakawawa na Daunilewa, Daunilewa ni Mataveilewai e Ra, Masta ni Mataveilewai e Cake, Vunivola Levu ni Mataveilewai e Cake se dua tale na vakailesilesi ni mataveilewai e digitaka na Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai me vaka e virikotori ena wasetiki (4), ena mudu kevaka sa vakadeitaka na Peresitedi me na kua ni vakacegui na Daunilewa, Daunilewa ni Mataveilewai e Ra, Masta ni Mataveilewai e Cake, Vunivola Levu ni Mataveilewai e Cake se dua tale na vakailesilesi ni mataveilewai e digitaka na Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai.

(6) Na ripote ni mataveivaqai se na vakatutu ni matabose ni bula, ena vuku ni kisi qo, me vaka e virikotori ena wasetiki (3) me vakaraitaki raraba.

(7) E sega ni oka ena tikina qo na Navosavakadua se Peresitedi ni Mataveilewai ni Rogokudru.

iSau ni vakailesilesi ni mataveilewai

113.—(1) Na isau ni veiqaravi, okati kina na idole, e saumi vua na vakailesilesi ni mataveilewai e digitaka na Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai me kua ni veisautaki vakavo ke vakayacori e dua na veisau me vakalailaitaki kina na isau ia na veisau me vakayacori vakatautauvata vei ira kece na vakailesilesi vakamatanitu.

(2) Na isau ni veiqaravi, okati kina na idole, e saumi vua na Navosavakadua kei na Peresitedi ni Mataveilewai ni Rogokudru me na vakadeitaka na Peresitedi ena ivakasala ni Paraiminisita salamuria na nodrau veitalanoa kei na Vunilawa.

(3) Na isau ni veiqaravi, okati kina na idole, e saumi vua e dua na Daunilewa (sega ni wili kina na Navosavakadua kei na Peresitedi ni Mataveilewai ni Rogokudru), Daunilewa ni Mataveilewai e Ra, Masta ni Mataveilewai e Cake, na Vunivola Levu ni Mataveilewai e Cake se na vakailesilesi ni mataveilewai e digitaka na Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai me na vakadeitaka na Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai salamuria na veitalanoa ni Matabose kei na Paraiminisita kei na Vunilawa.

(4) Na vakailesilesi ni mataveilewai e digitaka na Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai e taqomaki ena gauna ni veilewai ena dua na ka e tukuna se cakava, se sega ni cakava, ena nona qarava na nona itavi.

Tabana B—NA TABANA NI LAWА TUVAKAIKOYA

Matabose ni Lawa Tuvakaikoya

114.—(1) Na Matabose ni Lawa Tuvakaikoya a tauyavutaki ena Dikiri ni Daunilawa 2009 me na tomani tiko ga.

(2) Na Matabose ni Lawa Tuvakaikoya me na lewena na Komisina, e Daunilewa se rawa ni digitaki me Daunilewa.

(3) Na Peresitedi me na digitaka na Komisina ena veivakasalataki ni Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai kei na Vunilawa.

(4) Na Komisina ena veiqaravi me 3 na yabaki ka rawa ni na digitaki tale.

(5) Na Peresitedi e rawa ni digitaka e dua me taura vakatawa na itutu ni Komisina, ena ivakasala ni Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai salamuria na nodrau veitalanoa kei na Vunilawa, ena gauna e lala kina na itutu se ena gauna e yali se gole kina vakacakacaka i vanuatani, se ena dua na inaki e sega ni qarava rawa kina na nona itavi.

(6) Na Komisina ena rawa ni vakacegui mai na nona itutu ke sega ni qarava rawa na itavi lavaki (ke vu mai na tauvimate vakayago se vakasama, se ena dua tale na ka) se ena itovo ca, ka na sega ni vakacegui ena dua tale na iwalewale.

(7) Na iwalewale ni nona vakacegui na Komisina me na tautauvata kei na iwalewale ni veivakacegui ni vakaillesilesi ni mataveilewai ka vakamacalataki ena tikina 112.

(8) Na lewa kei na itavi ni Matabose me na vakamacalataki ena lawa tabaki ka na rawa ni vakamacalataki tale ga ena lawa tabaki na iKuri ni itavi ni Matabose.

(9) Na Komisina, ena nona qaravi itavi se vakatulewa, ena tuvakaikoya ka na sega ni lewai mai vua e dua na tamata, se matabose, se tabacakacaka vakavo ke vakatulewa ni mataveilewai se virikotori ena dua na lawa tabaki.

(10) Na isau ni veiqaravi ni Komisina ena vakadeitaka na Peresitedi ena ivakasala ni Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai salamuria na nodrau veitalanoa kei na Daunilawa, ia na isau me kua ni veisautaki vakavo ke vakayacori e dua na veisau me vakalailaitaki kina na isau ia na veisau me vakayacori vakatautauvata vei ira kece na vakaillesilesi vakamatanitu.

(11) Na Matabose e rawa ni vakalawataka na nona ituvatuva ni veiqaravi ka rawa tale ga ni vakadavora e so na lewa se lawasau e gadrevi me baleta na qaravi ni kena itavi.

(12) Na Matabose me na solia wasoma na itukutuku kei na ivakasala vua na Vunilawa me baleta na kena cicivaki kei na nona itavi.

Matabose Tuvakaikoya e Valuta na Cakacaka Butobuto

115.—(1) Na Matabose Tuvakaikoya e Valuta na Cakacaka Butobuto e tauyavutaki ena Poromoliqeti ni Matabose Tuvakaikoya e Valuta na Cakacaka Butobuto 2007 me na tomani tiko ga.

(2) Na Matabose me na lewena e dua na Komisina, iVukevuke ni Komisina kei na so tale na vakaillesilesi e digitaki vakalawa.

(3) Na lewa kei na itavi ni Matabose me na vakamacalataki ena lawa tabaki, ka na rawa ni vakarautaki ena lawa tabaki e so tale na itavi ni Matabose.

(4) Vakavo ke vakarautaki ena wasetiki (3), na Matabose e rawa ni—

- (a) vaqaqa, biuta vata ka qarava na veika me baleta na basulawa;
- (b) qarava na veivaqaqai kei na veika me baleta na basulawa e nona itavi me vaka e virikotori ena lawa a tekivutaka e dua tale na tamata se valenivolavola; kei na
- (c) kena muduki ni se bera ni tau na lewa e dua na veilewai ni basulawa e tekivutaka se valataka tiko.

(5) Na kaukauwa ni Komisina kei na Komisina Veivuke ni Matabose e rawa ni vakayagataka ga o koya, koya e veisosomitaki, se koya e tara vakatawa na itavi ena nona ivakasala.

(6) Ena kena qaravi na itavi se na kena vakayagataki na nona kaukauwa, na Matabose ena tuvakaikoya ka na sega ni lewai mai vua e dua se dua na matabose se tabacakacaka vakavo ke vakatulewa ni mataveilewai se virikotori ena dua na lawa tabaki.

(7) Ena kena qaravi na itavi se na kena vakayagataki na nona kaukauwa, na Matabose me na muria na ivakarau ni veiyalayalati ni Matabose kei Vuravura ena valuti ni cakacaka butobuto.

(8) Na Matabose e rawa ni vakalawataka na nona ituvatuva ni veiqaravi, rawa tale ga ni vakadavora e so na lewa se lawasau e gadrevi me baleta na kena cicivaki na kena itavi.

(9) Na Matabose me na solia wasoma na itukutuku kei na ivakasala vua na Vunilawa me baleta na kena cicivaki kei na nona itavi.

(10) Na Komisina kei na iVukevuke ni Komisina ni Matabose e tu vua na kaukauwa me digitaka, vakaceguya, se togotitaka e dua na vakaillesilesi (oka kina o ira na cakacaka vakavunivola) ena Matabose.

(11) Na Komisina kei na iVukevuke ni Komisina ni Matabose e tu vua na kaukauwa me vakadeitaka na veika me baleti ira na vakaillesilesi ni Matabose Tuvakaikoya e Valuta na Cakacaka Butobuto, qo oka kina na—

- (a) ivakarau kei na iwalewale ni cakacaka;
- (b) ivakatagedegede ni vuli e gadrevi kei na ivakarau me vakamuri me baleta na veivakacakacakataki, ka dodonu me dola raraba, vakarawarawataki, valataki vakasavasava, ia na veidigitaki me yavutaki ena rawaka;

- (c) na isau, idole, kei na oco me saumi e dodonu me veiganiti kei na ivotavota ni ilavo e vakadonuya na Palimedi; kei na
- (d) levu ni vakaillesilesi vakadeitaki se levu ni vakaillesilesi e digitaki, e dodonu me veiraurau kei na ivotavota vakailavo e vakadonuya na Palimedi.

(12) Na isau ni veiqaravi ni Komisina kei na iVukevuke ni Komisina ena vakadeitaka na Peresitedi ena ivakasalataki ni Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai salamuria na nodrau veitalanoa kei na Daunilawa, ia na isau me kua ni veisautaki vakavo ke vakayacori e dua na veisau me vakalailaitaki kina na isau, ia na veisau me vakayacori vakatautauvata vei ira kece na vakaillesilesi vakamatanitu.

(13) Na isau, idole kei na oco me soli vua e dua na tamata cakacaka ena Matabose me saumi mai ena Umailavo Cokovata ni Matanitu.

(14) Na Palimedi me vakadeitaka ni na vakarautaki e dua na ivotavota vakailavo ena Matabose, me rawa ni vakatulewa ka qarava ga vakaikoya na nona itavi.

Daunilawa Levu

116.—(1) Na valenivolavola ni Daunilawa Levu e tauyavutaki ena Dikiri ni Veiqaravi Vakamatanitu 2009, me na tomani tiko ga.

(2) Na Daunilawa Levu e qarava na:

- (a) soli ni ivakasala e dodonu vakalawa i na Matanitu se e na valenivolavola e kerea;
- (b) volalawa e gadreva na Boseyaco;
- (c) vakarautaka vakarawarawa e dua na rejisita ni lawa tabaki taucoko;
- (d) matataka na Matanitu ena mataveilewai ena kisi kece e oka kina na Matanitu, ia e sega ni wili kina na veilewai ni basulawa; kei na
- (e) dua tale na itavi e gadrevi ena Yavunivakavulewa qo, lawa tabaki, Boseyaco se na Vunilawa.

(3) Na Daunilawa Levu, ena rawa ni lai lawalawa mai kei na mataveilewai ena dua na kisi ka sega ni oka kina na Matanitu.

(4) Na Daunilawa Levu me dua e rawa ni digitaki me Daunilewa.

(5) Na Peresitedi me na digitaka na Daunilawa Levu ena ivakasala ni Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai, salamuria na nodrau veitalanoa na Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai kei na Vunilawa.

(6) Na Peresitedi me na digitaka e dua me taura vakatawa na itutu ni Daunilawa Levu mai na ivakasala ni Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai, salamuria na nodrau veitalanoa kei na Vunilawa, ena gauna e lala kina na itutu se ena gauna e yali se gole kina vakacakacaka i vanuatani, se e na dua na inaki e sega ni qarava rawa kina na nona itavi.

(7) Na Daunilawa Levu e tautauvata na nona itutu kei na Vunivola Tudei ka qarava na itavi ni Vunivola Tudei ena Valenivolavola ni Vunilawa ka rawa ni na taura e so tale na itavi e lesi vua ena nona itutu vaka Vunivola Tudei.

(8) Na Daunilawa Levu me na tautauvata na nona gauna ni veiqaravi kei na Daunilewa ni Mataveilewai e Cake, ka na vakatulewataka na kena isau kei na idole na Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai salamuria na nodrau veitalanoa kei na Vunilawa, ia na isau me kua ni lailai mai na isau e saumi vua na Daunilewa ni Mataveilewai e Cake se na Vunivola Tudei, ia na isau me kua ni veisautaki vakavo ke vakayacori e dua na veisau me vakalailaitaki kina na isau, na veisau me vakayacori vakatautauvata vei ira kece na vakailesilesi vakamatanitu.

(9) Na Daunilawa Levu ena rawa ni vakacegui mai na nona itutu ke sega ni qarava rawa na itavi lavaki (ke vu mai na tauvimate vakayago se vakasama, se ena dua tale na ka) se ena itovo ca, ka na sega ni vakacegui ena dua tale na iwalewale.

(10) Na ivakarau ni nona vakacegui na Daunilawa Levu me na tautauvata na ivakarau ni nodra vakacegui na Daunilewa kei na vakailesilesi ni Mataveilewai e digitaka na Matabose Veiqaravi me vaka e vakamacalataki ena tikina 112.

(11) Na Daunilawa Levu e tiko vua na kaukauwa me vakacakacakataka, vakaceguya, se totogitaka na vakailesilesi taucoko (oka kina o ira na cakacaka vakavunivola) ena valenivolavola ni Vunilawa.

(12) Na Daunilawa Levu e tiko vua na kaukauwa me vakatulewataka na veika vakacakacaka me baleti ira na vakailesilesi ena Valenivolavola ni Vunilawa, okati kina —

- (a) na ivakarau kei na iwalewale ni cakacaka;
- (b) na ivakatagedegede ni vuli e gadrevi kei na ivakarau me vakamuri me baleta na veivakacakacakataka, ka dodonu me dola raraba, vakarawarawataki, valataki vakasavasava, ia na veidigitaki me yavutaki ena rawaka;
- (c) na isau, idole kei na oco me saumi, e dodonu me veiganiti kei na ivotavota vakailavo e vakadonuya na Palimedi; kei na
- (d) levu taucoko ni vakailesilesi vakadeitaki se levu ni vakailesilesi e digitaki, e dodonu me veiraurau kei na ivotavota vakailavo e vakadonuya na Palimedi.

(13) Na isau, idole kei na oco, e saumi vua e dua na tamata cakacaka ena valenivolavola ni Vunilawa me tauri mai na Umailavo Cokovata ni Matanitu.

(14) E dua na itavi e vakacolati vua na Daunilawa Levu e rawa ni qarava ga o koya se dua tale na tamata cakacaka ena ivakasala raraba se soli ga ena dua na inaki.

Daireketa ni Veibeitaki ni Matanitu

117.—(1) Na Valenivolavola ni Daireketa ni Veibeitaki ni Matanitu e tauyavutaki ena Dikiri ni Matanitu 2009, me na tomani tiko ga.

(2) Na Daireketa ni Veibeitaki ni Matanitu me dua e rawa ni digitaki me Daunilewa.

(3) Na Peresitedi ena digitaka na Daireketa ni Veibeitaki ni Matanitu ena ivakasala ni Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai ni salamuraia na nodrau veitalanoa na Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai kei na Vunilawa.

(4) Na Peresitedi me na digitaka e dua me taura vakatawa na itutu ni Daireketa ni Veibeitaki ni Matanitu mai na ivakasala ni Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai salamuraia na nodrau veitalanoa kei na Vunilawa, ena gauna e lala kina na itutu se ena gauna e yali se gole kina vakacakacaka i vanuatani, se ena dua na inaki e sega ni qarava rawa kina na nona itavi.

(5) Na Daireketa ni Veibeitaki ni Matanitu me veiqaravi me 7 na yabaki, ka rawa me na toso tale na nona veiqaravi, kei na kena isau kei na idole ena vakatautaka na Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai ni oti na nodrau veitalanoa kei na Vunilawa, na isau kei na idole qo me kua ni lailai mai na kedra isau na Daunilewa ni Mataveilewai e Cake, ia na isau me kua ni veisautaki vakavo ke vakayacori e dua na veisau me vakalailaitaki kina na isau, ia na veisau me vakayacori vakatautauvata vei ira kece na vakaillesilesi vakamatanitu.

(6) Na Daireketa ni Veibeitaki ni Matanitu ena rawa ni vakacegui mai na nona itutu ke sega ni qarava rawa na itavi lavaki (ke vu mai na tauvimate vakayago se vakasama, se ena dua tale na ka) se ena itovo ca, ka na sega ni vakacegui ena dua tale na iwalewale.

(7) Na ivakarau ni nona vakacegui na Daireketa ni Veibeitaki ni Matanitu me na tautauvata na ivakarau ni nodra vakacegui na Daunilewa kei na vakaillesilesi ni mataveilewai e digitaka na Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai me vaka e vakamacalataki ena tikina 112.

(8) Na Daireketa ni Veibeitaki ni Matanitu e rawa ni:

- (a) tekivutaka ka qarava na veilewai ni basulawa;
- (b) qarava na veilewai ni basulawa sa tekivuna e dua se dua tale na matabose se tabacakacaka (vakavo na kisi eratou qarava na Matabose Tuvakaikoya me Valuta na Cakacaka Butobuto);
- (c) muduka ni se bera ni tau na lewa e dua na kisi ni basulawa e tekivutaka se valataka tiko na Daireketa ni Veibeitaki ni Matanitu se dua na tamata se matabose se tabacakacaka (vakavo na veilewai eratou qarava na Matabose Tuvakaikoya me Valuta na Cakacaka Butobuto); kei na
- (d) curubotea na veilewai e rawa ni vakavu taro vei ira na lewenivanua, ka rawa ni vakaleqa na veilewai ni basulawa se veivaqagai ni basulawa.

(9) Na Daireketa ni Veibeitaki ni Matanitu e rawa ni vakayagataka ga nona kaukauwa se o koya e tara vakatawa na itavi ena nona ivakasala.

(10) Ena vakayagataki ni kaukauwa ena tikina qo, na Daireketa ni Veibeitaki ni Matanitu ena sega ni rogoca na vakatulewa ni dua tale na tamata, se matabose, se tabacakacaka, vakavo ke vakarota na mataveilewai se virikotori ena Yavunivakavulewa qo se na lawa tabaki.

(11) Na Daireketa ni Veibeitaki ni Matanitu e rawa ni digitaka e dua ga na daunilawa e Viti se vanuatani me Dauniveibeitaki ni Matanitu ena veilewai ni basulawa.

(12) Na Daireketa ni Veibeitaki ni Matanitu e tiko vua na kaukauwa me vakacakacakataka, vakaceguya, se togotitaka na vakaillesilesi taucoko (oka kina o ira na veiqaravi e valenivolavola) ena valenivolavola ni Daireketa ni Veibeitaki ni Matanitu.

(13) Na Daireketa ni Veibeitaki ni Matanitu e tiko vua na kaukauwa me vakatulewataka na veika vakacakacaka ni vakaillesilesi ena Valenivolavola ni Daireketa ni Veibeitaki ni Matanitu, oka kina—

- (a) na ivakarau kei na iwalewale ni cakacaka;
- (b) na ivakatagedegede ni vuli e gadrevi kei na ivakarau me vakamuri me baleta na veivakacakacakataka, ka dodonu me dola raraba, vakarawarawataki, valataki vakasavasava, ia na veidigitaki me yavutaki ena rawaka;
- (c) na isau, idole kei na oco me saumi, e dodonu me veiganiti kei na ivotavota vakailavo e vakadonuya na Palimedi; kei na
- (d) levu ni vakaillesilesi vakadeitaki se levu ni vakaillesilesi e digitaki, e dodonu me veiraurau kei na ivotavota vakailavo e vakadonuya na Palimedi.

(14) Na isau, idole kei na oco, e saumi vua e dua na tamata cakacaka ena Valenivolavola ni Daireketa ni Veibeitaki ni Matanitu me tauri mai na Umailavo Cokovata ni Matanitu.

(15) Na Palimedi me raica me veiganiti na ivotavota vakailavo kei na veika e gadrevi ena cakacaka i na Valenivolavola ni Daireketa ni Veibeitaki ni Matanitu, qo me rawa ni vakayagataka vinaka ka vakayagataka ena galala na kaukauwa e tiko vua ena qaravi ni itavi.

Matabose ni Veivuke Vakalawa

118.—(1) Na Matabose ni Veivuke Vakalawa a tauyavutaki ena Lawa ni Veivuke Vakalawa 1996, ena tomana tiko ga na nona veiqaravi.

(2) Na Matabose ena solia na veivuke vakalawa vei ira na lewenivanua era sega ni sauma rawa na veiqaravi ni daunilawa, ka veidonui kei na lewa kei na tuvatuva e virikotori ena lawa tabaki.

(3) Na kaukauwa, kei na itavi ni Matabose e yavutaki ena lawa tabaki ka na rawa tale ga ni vakarautaki ena lawa tabaki na iKuri ni itavi ni Matabose.

(4) Na Matabose e rawa ni vakalawataka na nona ituvatuva ni veiqaravi ka rawa tale ga ni vakadavora e so na lewa se lawasau e gadrevi me baleta na kena cicivaki na kena itavi.

(5) Ena nona qaravi itavi se na vakayagataki ni kaukauwa e tu vua, na Matabose ena tuvakaikoya ka sega ni vakarogoca na vakatulewa ni dua na tamata, se matabose, se tabacakacaka, vakavo ga na ivakaro ni mataveilewai se na ivakaro ena lawa tabaki.

(6) Na Matabose e tu vua na kaukauwa me vakacakacakataka, vakaceguya, se totogitaka na vakaillesilesi taucoko (oka kina o ira na veiqaravi e valenivolavola) ena valenivolavola ni Matabose.

(7) Na Matabose e tu vua na kaukauwa me vakatulewataka na veika vakacakacaka me baleti ira na vakaillesilesi ena Matabose, okati kina—

- (a) na ivakarau kei na iwalewale ni cakacaka;
- (b) na ivakatagedegede ni vuli e gadrevi kei na ivakarau me vakamuri me baleta na veivakacakacakataka, ka dodonu me dola raraba, vakarawarawataki, valataki vakasavasava, ia na veidigitaki me yavutaki ena rawaka;
- (c) na isau, idole kei na oco me saumi, e dodonu me veiganiti kei na ivotavota vakailavo e vakadonuya na Palimedi; kei na
- (d) levu taucoko ni vakaillesilesi vakadeitaki se levu ni vakaillesilesi e digitaki, e dodonu me veiraurau kei na ivotavota vakailavo e vakadonuya na Palimedi.

(8) Na isau, idole kei na oco, e saumi vua e dua na tamata cakacaka ena valenivolavola ni Matabose me tauri mai na Umailavo Cokovata ni Matanitu.

(9) Na Palimedi me raica me veiganiti na ivotavota ni ilavo kei na veika e gadrevi ena cakacaka i na Valenivolavola ni Matabose, qo me rawa ni vakayagataka vinaka ka vakayagataka ena galala na kaukauwa e tiko vua, ena qaravi ni itavi.

(10) Na Matabose ena vakatulewa ena ituvatuva vakailavo me vaka e sa vakadonuya na Palimedi.

(11) Na Matabose me na solia wasoma na itukutuku kei na ivakasala vua na Vunilawa me baleta na kena qaravi na nona itavi.

Matabose ni Veivosoti

119.—(1) Na Matabose ni Dodonu ni Solia na Veivosoti a tauyavutaki ena Dikiri ni Veiqaravi Vakamatanitu 2009, ena tomana tiko ga na nona veiqaravi me Matabose ni Veivosoti.

(2) Na Matabose e lewena—

- (a) na Vunilawa ka kena Jemeni; kei na
- (b) 4 tale na lewenimatabose e digitaka na Peresitedi ena ivakasala ni Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai ni oti na veitalanoa kei na Vunilawa.

(3) Ena ivola kerekere ni dua e vakacalai vakalawa, na Matabose me vakatututaka vua na Peresitedi, me vakayagataki na nona kaukauwa ni veivosoti me—

- (a) vagalalataki mai na itotogi e beitaki vua;
- (b) tososi na gauna me tau kina na totogi, ena gauna yalataki se dua na gauna e sega ni yalataki; se
- (c) bokoca taucoko se bokoca e so na itotogi.

(4) Na Matabose ena sega ni ciqoma na ivola kerekere kevaka e ratou vakabauta ni sega na betena, ena vakavuna na rere, se sega sara ga ni dodonu me rogoci, ia ena vakabau kevaka—

- (a) e wilika na ripote ni kisi e vakarautaka na—
  - (i) Daunilewa e rogoca na kisi oya; se
  - (ii) Navosavakadua, kevaka e sega ni tauri rawa mai e dua na ripote mai vua na Daunilewa a rogoca na kisi oya;
- (b) me vakayagataka tale ga na itukutuku tale e so e vure mai na itukutuku ni kisi se na itukutuku mai taudaku e taura rawa na Matabose ni Veivosoti; ka
- (c) rawa vua na Matabose me vakasamataka tale ga na nodra rai na vakaleqai ena kisi qo.

(5) Na Peresitedi me vakatulewa ena nodratou vakatutu na Matabose.

(6) Na lewenimatabose e vakamacalataki ena wasetiki (2)(b) me na veiqaravi me 3 na yabaki ka na rawa ni digitaki tale.

(7) Na Peresitedi e rawa ni digitaka e dua me taura vakatawa na itutu ni lewenimatabose, ena ivakasala ni Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai salamuria na nodrau veitalanoa kei na Vunilawa, ena gauna e lala kina na itutu se ena gauna e yali se gole kina vakacakacaka i vanuatani na lewenimatabose, se ena dua ga na inaki e sega ni qarava rawa kina na nona itavi.

(8) Na lewenimatabose e vakamacalataki ena wasetiki (2)(b), ena rawa ni vakacegui mai na nona itutu ke sega ni qarava rawa na itavi lavaki (ke vu mai na tauvimate vakayago se vakasama, se ena dua tale na ka) se ena itovo ca, ka na sega ni vakacegui ena dua tale na iwalewale.

(9) Na ivakarau ni nona vakacegui na lewenimatabose e vakamacalataki ena wasetiki 2(b) me na tautauvata na ivakarau ni nodra vakacegui na Daunilewa kei na vakaillesilesi ni mataveilewai me vaka e vakamacalataki ena tikina 112.

(10) Ena vakayagataki ni kaukauwa ena tikina qo, na Matabose ena sega ni rogoca na vakatulewa ni dua tale na tamata, matabose, se tabacakacaka, vakavo ke vakarota na mataveilewai se virikotori ena Yavunivakavulewa qo se na lawa tabaki.

(11) Na lewenimatabose e vakamacalataki ena wasetiki (2)(b) me na saumi ena isau ni veiqaravi e vakatautaka na Peresitedi ena ivakasala ni Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai ni salamuria na veitalanoa kei na Daunilawa, ia na isau me kua ni veisautaki vakavo ke vakayacori e dua na veisau me vakalailaitaki kina na isau, ia na veisau me vakayacori vakatautauvata vei ira kece na vakailesilesi vakamatanitu.

(12) Na Matabose e rawa ni vakalawataka na nona ituvatuva ni veiqaravi ka rawa tale ga ni vakadavora e so na lewa se lawasau e gadrevi me baleta na kena qaravi na itavi.

(13) Na iwiliwili vakabau ena gauna ni bose na Jemeni kei na rua tale na lewena.

(14) Na Matabose me na solia wasoma na itukutuku kei na ivakasala i na Palimedi me baleta na nona itavi kei na kena cicivaki.

Mataveivaqaqai ni Kudru ni Cakacaka Vakamatanitu

120.—(1) Na tikina qo e tauyavutaka na Mataveivaqaqai ni Kudru ni Cakacaka Vakamatanitu.

(2) Na Mataveivaqaqai me lewena e dua na Jemeni kei na 2 tale e digitaka na Peresitedi, ena ivakasala ni Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai ni oti na veitalanoa kei na Vunilawa.

(3) Na Jemeni ni Mataveivaqaqai me dua e lewena tiko, se rawa ni lewena na itutu ni Daunilewa.

(4) Na lewenimataveivaqaqai me na veiqaravi me 3 na yabaki, ka rawa ni na digitaki tale me veiqaravi.

(5) Na Peresitedi e rawa ni digitaka e dua me taura vakatawa na itutu ni lewenimataveivaqaqai, ena ivakasala ni Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai salamuria na nodra veitalanoa kei na Vunilawa, ena gauna e lala kina na itutu se ena gauna e yali se gole kina vakacakacaka i vanuatani na lewe ni Mataveivaqaqai, se ena dua ga na inaki e sega ni qarava rawa kina na nona itavi.

(6) Na lewe ni Mataveivaqaqai ena rawa ni vakacegui mai na nona itutu ke sega ni qarava rawa na itavi lavaki (ke vu mai na tauvimate vakayago se vakasama, se ena dua tale na ka) se ena itovo ca, ka na sega ni vakacegui ena dua tale na iwalewale.

(7) Na ivakarau ni nona vakacegui na lewenimataveivaqaqai me na tautauvata kei na ivakarau ni nodra vakacegui na Daunilewa kei na vakailesilesi ni mataveilewai me vaka e vakamacalataki ena tikina 112.

(8) Na kaukauwa kei na itavi ni Mataveivaqaqai e yavutaki ena lawa tabaki, ena rawa tale ga ni vakarautaki ena lawa tabaki na iKuri ni itavi ni Mataveivaqaqai.

(9) Me iKuri ni itavi ena lawa tabaki, na Mataveivaqagai me rogoca ka vakatulewataka na itotogi me baleta na ivakarau ni cakacaka ni vakaillesilesi vakamatanitu ka vakatauca na—

- (a) Matabose ni Veiqaravi Vakamatanitu—vua e dua na vunivola tudei; se
- (b) vunivola tudei, Daunilawa Levu, Daireketa ni Veibeitaki ni Matanitu, se Vunivola Levu ni Palimedi—vua e dua na vakaillesilesi ena nona Tabacakacaka se Valenivolavola.

(10) Na vakatulewa ni Mataveivaqagai qo ena rawa ni railesuva na Mataveilewai e Cake.

(11) Na lawa tabaki ena rawa ni vakarautaka na veitikina ni Mataveivaqagai, oka kina na ivakarau kei na ituvatuva ni rogoci ni kisi.

(12) Ena vakayagataki ni kaukauwa ena tikina qo, na Mataveivaqagai ena sega ni rogoca na vakatulewa ni dua tale na tamata, se matabose, se tabacakacaka vakavo ke vakarota na mataveilewai se virikotori ena Yavunivakavulewa qo se na lawa tabaki.

(13) Na lewenimataveivaqagai me na saumi ena isau ni veiqaravi e vakatautaka na Peresitedi ena ivakasala ni Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai ni salamura na veitalanoa kei na Daunilawa, na isau me kua ni veisautaki vakavo ke vakayacori e dua na veisau me vakalailaitaki kina na isau, na veisau me vakayacori vakatautauvata vei ira kece na vakaillesilesi vakamatanitu.

(14) Na Mataveivaqagai e rawa ni vakalawataka na nona ituvatuva ni veiqaravi ka rawa tale ga ni vakadavora e so na lewa se lawasau e gadrevi me baleta na kena qaravi na itavi.

(15) Na Mataveivaqagai me na solia wasoma na itukutuku kei na ivakasala i na Palimedi me baleta na nona itavi kei na kena qaravi.

(16) Na isau, idole kei na oco, e saumi vua na lewenimataveivaqagai me tauri mai na Umailavo Cokovata ni Matanitu.

(17) Na Palimedi me raica me veiganiti na ivotavota ni ilavo kei na veika e gadrevi ena cakacaka ni Mataveivaqagai, qo me rawa ni vakayagataka vinaka ka vakayagataka ena galala na kaukauwa e tiko vua, ena qaravi ni itavi.

Matabose ni Veiqaravi Vakadodonu kei na Veiqaravi Savasava

121.—(1) Na tikina qo e tauyavutaka na Matabose ni Veiqaravi Vakadodonu kei na Veiqaravi Savasava.

(2) Na Matabose me lewena e dua na Jemeni, kei na 2 tale na lewena e digitaka na Peresitedi ena ivakasala ni Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai ni oti na veitalanoa kei na Vunilawa.

(3) Na Jemeni ni Matabose, me Daunilewa se dua e rawa ni Daunilewa.

(4) Na lewenimatabose ena veiqaravi me 3 na yabaki ka rawa ni digitaki tale me veiqaravi.

(5) Na Peresitedi e rawa ni digitaka e dua me taura vakatawa na itutu ni lewenimatabose, ena ivakasala ni Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai salamuria na nodra veitalanoa kei na Vunilawa, ena gauna e lala kina na itutu se ena gauna e yali se gole kina vakacakacaka i vanuatani na lewenimatabose, se ena dua ga na inaki e sega ni qarava rawa kina na nona itavi.

(6) Na lewenimatabose ena rawa ni vakacegui mai na nona itutu ke sega ni qarava rawa na itavi lavaki (ke vu mai na tauvimate vakayago se vakasama, se ena dua tale na ka) se ena itovo ca, ka na sega ni vakacegui ena dua tale na iwalewale.

(7) Na ivakarau ni nona vakacegui na lewenimatabose me na tautauvata na ivakarau ni nodra vakacegui na Daunilewa se vakaillesilesi ni mataveilewai e digitaka na Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai me vaka e vakamacalataki ena tikina 112.

(8) Na kaukauwa, kei na itavi ni Matabose e yavutaki ena lawa tabaki ka na rawa tale ga ni vakarautaki ena lawa tabaki na iKuri ni itavi ni Matabose.

(9) Na lawa tabaki ena solia vua na Matabose na lewa kei na kaukauwa me ciqoma ka vaqaqa na kudru me baleta na Vunivola Tudei ni matanitu kei na vakaillesilesi ni valenivolavola ni lewenivanua.

(10) Ena vakayagataki ni kaukauwa ena tikina qo, na Matabose ena sega ni rogoca na vakatulewa ni dua tale na tamata, se matabose, se tabacakacaka vakavo ke vakarota na mataveilewai se virikotori ena Yavunivakavulewa qo se na lawa tabaki.

(11) Na lewenimatabose me na saumi ena isau ni veiqaravi e vakatautaka na Peresitedi ena ivakasala ni Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai ni salamuria na veitalanoa kei na Vunilawa, ia na isau me kua ni veisautaki vakavo ke vakayacori e dua na veisau me vakalailaitaki kina na isau, na veisau me vakayacori vakatautauvata vei ira kece na vakaillesilesi Vakamatanitu.

(12) Na Matabose e rawa ni vakalawataka na nona ituvatuva ni veiqaravi ka rawa tale ga ni vakadavora e so na lewa se lawasau e gadrevi me baleta na kena qaravi na itavi.

(13) Na Matabose me na solia wasoma na itukutuku kei na vakasala i na Palimedi me baleta na nona itavi kei na kena qaravi.

(14) Na Matabose e tu vua na kaukauwa me vakacakacakataka, vakaceguya, se togotitaka na vakaillesilesi taucoko (oka kina o ira na veiqaravi e valenivolavola) ena valenivolavola ni Matabose.

(15) Na Matabose e tu vua na kaukauwa me vakatulewataka na veika vakacakacaka me baleti ira na vakaillesilesi ena Matabose, okati kina—

(a) na ivakarau kei na iwalewale ni cakacaka;

- (b) na ivakatagedegede ni vuli e gadrevi kei na ivakarau me vakamuri me baleta na veivakacakacakataki, ka dodonu me dola raraba, vakarawarawataki, valataki vakasavasava, ia na veidigitaki me yavutaki ena rawaka;
- (c) na isau, idole kei na oco me saumi, e dodonu me veiganiti kei na ivotavota vakailavo e vakadonuya na Palimedi; kei na
- (d) levu taucoko ni vakailesilesi vakadeitaki se levu ni vakailesilesi e digitaki, e dodonu me veiraurau kei na ivotavota vakailavo e vakadonuya na Palimedi.

(16) Na isau, idole kei na oco, e saumi vua na lewenimatabose me tauri mai na Umailavo Cokovata ni Matanitu.

(17) Na Palimedi me raica me veiganiti na ivotavota vakailavo kei na veika e gadrevi ena cakacaka ni Matabose, qo me rawa ni vakayagataka vinaka ka vakayagataka ena galala na kaukauwa e tiko vua, ena qaravi ni itavi.

(18) Na Matabose ena vakatulewa ga ena ituvatuva vakailavo me vaka e sa vakadonuya na Palimedi.

iTutu tawani

122. Na Wase qo ena sega ni vakaleqa na itutu e virikotori ena Wase qo ka sa tawani tiko mai ni bera ni vakayagataki na Yavunivakavulewa qo.

WASE 6—VEIQARAVI VAKAMATANITU**Tabana A—CAKACAKA VAKAMATANITU***Veika me vakabibitaki ka rokovi*

123. Na veika me vakabibitaki ka rokovi ena veiqaravi vakamatanitu e okati kina na—

- (a) ivakatagedegede cecere ni veiqaravi, okati kina na ivakarau vinaka kei na dina;
- (b) kena vakayacori vakadodonu na ituvatuva ni Matanitu kei na kena taurivaki na lawa;
- (c) galala mai na cakacaka vakabutobuto;
- (d) vakayagataki vakamatau ni iyau ni matanitu;
- (e) na kena rogoci ka saumi totolo na vakatataro ni lewenivanua kei na nodra qaravi e na sala e veidokai, dodonu, veiganiti, savasava ka vakatautauvata;
- (f) nuitaki ena ivakarau ni veiqaravi;
- (g) cakacaka savasava me vaka na—
  - (i) vakasavui ni itukutuku dina ena kena gauna donu vei ira na lewenivanua; kei na
  - (ii) totolo, taucoko kei na dina ni itukutuku e vakasavui i na Palimedi me vaka e toqai tu ena lawa;
- (h) vakayacori vakadodonu na vakatulewa ni tamata cakacaka kei na vakatoroicaketaki ni cakacaka e curumi me rawa ni taucoko na cakacaka; kei na
- (i) vakacurumi ni tamata cakacaka kei na tosoi ni itutu vakacakacaka me vakatautaki ena—
  - (i) veitalanoa raraba, kua ni vakatabakidua, ka me valataki vakasavasava; kei na
  - (ii) rawati ni veika lavaki, vuli, kila vakacakacaka kei na vei rawaka tale e so.

Mera lewenivanua tudei na cakacaka vakamatanitu

124. E dua na tamata, se matabose, se tabacakacaka e digitaka e dua na vakailesilesi ni valenivolavola ni lewenivanua (sega ni okati na valenivolavola e virokotori ena Wase 5) me kua ni digitaka e dua e sega ni lewenivanua e Viti, vakavo kevaka sa vakadonuya na Paraiminisita.

Matabose ni Cakacaka Vakamatanitu

125.—(1) Na Matabose ni Cakacaka Vakamatanitu e tauyavutaki ena Dikiri ni Veiqaravi Vakamatanitu 2009, me na tomani tiko ga.

(2) Na Matabose ni Cakacaka Vakamatanitu me na lewena e—

(a) dua na Jemeni; ka

(b) kua ni lailai mai na 3 na lewena, ka me kua tale ga ni sivia na 5,

me digitaka na Peresitedi ena ivakasala ni Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa.

(3) Kevaka e lala na itutu ni Jemeni ni Matabose ni Veiqaravi Vakamatanitu se gole vakacakacaka i vanuatani, se ena dua na inaki e sega ni qarava rawa kina na nona itavi, na Peresitedi ena ivakasala ni Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa, e rawa ni digitaka e dua me taura vakatawa na itutu ni Jemeni ni Matabose ni Cakacaka Vakamatanitu.

(4) Na Peresitedi me na digitaka e dua me lewenibose vakatawa ena Matabose ni Cakacaka Vakamatanitu, mai na ivakasala ni Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa, ena dua na gauna se ena gauna kece e gole vakacakacaka i vanuatani, se ena dua na inaki e sega ni qarava rawa kina na nona itavi o ira na lewenimatabose ni Cakacaka Vakamatanitu.

iTavi ni Matabose ni Cakacaka Vakamatanitu

126.—(1) Ena vuku ni tikina qo kei na veitikina tale ena Yavunivakavulewa qo, na Matabose ni Cakacaka Vakamatanitu e nona itavi me—

(a) digitaka na vunivola tudei ena nona veivakadonui na Paraiminisita;

(b) vakaceguya na vunivola tudei ena nona veivakadonui na Paraiminisita;

(c) totogitaka na vunivola tudei; ka

(d) cakava e so tale na veidigitaki, qarava na itavi tale e so me vaka e vakamacalataki vakalawa.

(2) Na itavi ni Matabose ni Cakacaka Vakamatanitu e sega ni yacova—

(a) na valenivolavola ni Daunilewa se valenivolavola e qarava na Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai;

(b) na valenivolavola e veiqaravi i na dua tale na tabana ni veiqaravi me vaka e vakamacalataki ena lawa tabaki;

(c) na valenivolavola ni Mataivalu ni Viti, Tabana ni Ovisa se na Tabana ni Veivakadodonutaki; se

(d) na valenivolavola e tauyavutaki ena Yavunivakavulewa qo.

Vunivola tudei

127.—(1) Na tiko ena veivalenivolavola ni matanitu na valenivolavola ni vunivola tudei, ka na valenivolavola ena loma ni matanitu.

(2) Na veitabana taucoko ni matanitu e vakarurugi ena veiliutaki ni kena vunivola tudei kei na Tabana e sega ni okati kina e dua na Tabacakacaka e vakarurugi ena veiliutaki ni vunivola tudei ena Valenivolavola ni Paraiminisita.

(3) Na vunivola tudei ni dua na valenivolavola ni matanitu e veiqaravi vua na kena Minisita ena taucoko, vakavotukana kei na kena vakatulewataki na iyau ni valenivolavola se dua tale na tabana ena valenivolavola.

(4) Na Matabose ni Veiqaravi Vakamatanitu ena veivakadonui ni Paraiminisita, e rawa ni lesia e dua se so tale na vunivola tudei ena veitabana Vakamatanitu.

(5) Ena rawa ni kerea vakaiivola na nona vakacegu e dua na vunivola tudei vua na Matabose ni Cakacaka Vakamatanitu.

(6) Na vunivola tudei me na saumi ena isau ni veiqaravi e vakatautaka na Matabose ni Cakacaka Vakamatanitu ena veivakadonui ni Paraiminisita, na isau me kua ni veisautaki vakavo ke vakayacori e dua na veisau me vakalailaitaki kina na isau, ia na veisau me vakayacori vakatautauvata vei ira kece na vakaillesilesi vakamatanitu.

(7) Na vunivola tudei ni veivalenivolavola vakamatanitu e tu vua na lewa me digitaka, vakaceguya ka vaqaqai ira na tamata cakacaka ena loma ni valenivolavola ena nona veivakadonui na kena Minisita.

(8) Na vunivola tudei ni veivalenivolavola vakamatanitu, ena veivakadonui ni kena Minisita, e tu vua na kaukauwa me vakatulewa ena veika kece vakacakacaka me baleti ira na vakaillesilesi ni valenivolavola, oka kina na—

- (a) ivakarau kei na iwalewale ni cakacaka;
- (b) ivakatagedegede ni vuli e gadrevi kei na ivakarau me vakamuri me baleta na veivakacakacakataki, ka dodonu me dola raraba, vakarawarawataki, valataki vakasavasava, ia na veidigitaki me yavutaki ena rawaka;
- (c) na isau, idole, kei na oco me saumi e dodonu me veiganiti kei na ivotavota vakailavo e vakadonuya na Palimedi; kei na
- (d) levu ni vakaillesilesi vakadeitaki se levu ni vakaillesilesi e digitaki, e dodonu me veiraurau kei na ivotavota vakailavo e vakadonuya na Palimedi.

Digitaki ni Mata e Vanuatani

128.—(1) Na Paraiminisita e rawa, ena ivakasala ni Minisita ni Vanuatani, me digitaki ira na vakaillesilesi ni Valenivolavola ni Mata e Vanuatani se so tale na vakaillesilesi e vanuatani se vakaillesilesi ni isoqosoqo e vuravura.

(2) Na Paraiminisita e rawa, ena ivakasala ni Minisita ni Vanuatani, me vakaceguya e dua mai na valenivolavola me vaka e vakamacalataki tiko ena wasetiki (1).

Tabana B—TABANA NI VEITAQOMAKI

Tabana ni Ovisa

129.—(1) Na Tabana ni Ovisa a tauyavutaki ena lawa tabaki ena tomani tiko ga.

(2) Na valenivolavola ni Komisina ni Ovisa e tauyavutaki ena Dikiri ni Veiqaravi Vakamatanitu 2009, ena tomani tiko ga.

(3) Na Tabana ni Ovisa e liutaka na Komisina ni Ovisa.

(4) Na Peresitedi, ena veivakasalataki ni Matabose ni Yavunivakavulewa, ena digitaka na Komisina ni Ovisa ni salamuria na nona veitalanoa kei na Minisita e qarava na Tabana ni Ovisa.

(5) Na Komisina ni Ovisa e qarava na kena—

(a) vakarautaki kei na kena cicivaki na Tabana ni Ovisa; kei na

(b) veilesi kei na vakatulewataki ni kena vei qaravi,

kevaka e virikotori ena wasetiki (6), e sega ni okati ena idusidusi se vakatulewa ni dua tale na tamata, se matabose, se tabacacacaka me baleta na itavi e virikotori ena wasetiki qo.

(6) Na Minisita e qarava na Tabana ni Ovisa ena dau vakarautaka na ituvatuva raraba vua na Komisina ni Ovisa ka dodonu me na vakayacora na veika e lavaki mai me vaka ga na kena inaki.

(7) Na Komisina ni Ovisa e tu vua na kaukauwa ena veitutu kece ni Tabana ni Ovisa, kei ira na vakaillesilesi tale e so era lewena na Tabana ni Ovisa, me—

(a) digitaka na vakaillesilesi ni Tabana ni Ovisa;

(b) vakacegui ira mai na Tabana ni Ovisa; ka

(c) togotitaki ira na vakaillesilesi ena Tabana ni Ovisa,

kei na lawa tabaki kece e vauca na Tabana ni Ovisa me na vakadewataki vakamatau.

(8) Na Komisina ni Ovisa, ena veivakadonui ni Minisita e qarava na Tabana ni Ovisa, e tu vua na kaukauwa me vakatulewa ena veika kece vakacacacaka me baleti ira na Ovisa, oka kina na—

(a) ivakarau kei na iwalewale ni cacacaka;

(b) ivakatagedegede ni vuli e gadrevi kei na ivakarau me vakamuri me baleta na veivakacacacakataki, ka dodonu me dola raraba, vakarawarawataki, valataki vakasavasava, ia na veidigitaki me yavutaki ena rawaka;

(c) na isau, idole, kei na oco me saumi e dodonu me veiganiti kei na ivotavota ni ilavo e vakadonuya na Palimedi; kei na

(d) levu ni vakaillesilesi vakadeitaki se levu ni vakaillesilesi e digitaki, e dodonu me veiraurau kei na ivotavota vakailavo e vakadonuya na Palimedi.

(9) Na lawa tabaki me na vakamacalataki kina na veika e baleta na Tabana ni Ovisa

Tabana ni Veivakadodonutaki e Viti

130.—(1) Na Tabana ni Veivakadodonutaki e Viti e tauyavutaki ena lawa tabaki, me na tomani tiko ga.

(2) Na valenivolavola ni Komisina ni Veivakadodonutaki e Viti e tauyavutaki ena Dikiri ni Veiqaravi Vakamatani 2009 me na tomani tiko ga.

(3) Na Tabana ni Veivakadodonutaki e Viti e vakarurugi ena vakatulewa ni Komisina ni Veivakadodonutaki.

(4) Na Peresitedi e digitaka na Komisina ni Veivakadodonutaki, ena ivakasala ni Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa, salamuria na nodra veitalanoa kei na Minisita e qarava na Tabana ni Veivakadodonutaki.

(5) Na Komisina ni Veivakadodonutaki e qarava na—

(a) vakarautaki kei na kena cicivaki na Tabana ni Veivakadodonutaki e Viti; kei na

(b) veilesi kei na vakatulewataki ni kena veiqaravi, kevaka e virikotori ena wasetiki (6),

e sega ni okati ena idusidusi se vakatulewa ni dua tale na tamata, se matabose, se tabacakacaka me baleta na itavi e virikotori ena wasetiki qo.

(6) Na Minisita e qarava na Tabana ni Veivakadodonutaki e Viti, ena dau solia na ituvatuva raraba me baleta na Tabana ni Veivakadodonutaki e Viti, kevaka sa soli, me na vakamura na Komisina ni Veivakadodonutaki.

(7) Na Komisina ni Veivakadodonutaki e tu vua na kaukauwa ena veitutu kece ni Tabana ni Veivakadodonutaki e Viti, kei ira na vakaillesilesi tale e so e lewena na Tabana ni Veivakadodonutaki e Viti, me—

(a) digitaka na vakaillesilesi ni Tabana ni Veivakadodonutaki e Viti;

(b) vakacegui ira mai na Tabana ni Veivakadodonutaki e Viti; ka

(c) totogitaki ira na vakaillesilesi ena Tabana ni Veivakadodonutaki e Viti,

kei na lawa tabaki kece e vauca na Tabana ni Veivakadodonutaki e Viti me na vakadewataki vakamatau.

(8) Na Komisina ni Veivakadodonutaki, ena veivakadonui ni Minisita e qarava na Tabana ni Veivakadodonutaki e Viti, e tu vua na kaukauwa me vakatulewa ena veika kece vakacacacaka me baleti ira na lewe ni Tabana ni Veivakadodonutaki e Viti, oka kina na—

- (a) ivakarau kei na iwalewale ni cakacaka;
- (b) ivakatagedegede ni vuli e gadrevi kei na ivakarau me vakamuri me baleta na veivakacacacakataki, ka dodonu me dola raraba, vakarawarawataki, valataki vakasavasava, ia na veidigitaki me yavutaki ena rawaka;
- (c) na isau, idole, kei na oco me saumi e dodonu me veiganiti kei na ivotavota vakailavo e vakadonuya na Palimedi; kei na
- (d) levu ni vakaillesilesi vakadeitaki se levu ni vakaillesilesi e digitaki, e dodonu me veiraurau kei na ivotavota vakailavo e vakadonuya na Palimedi.

(9) Na lawa tabaki me na vakamacalataki kina na veika e baleta na Tabana ni Veivakadodonutaki e Viti.

Tabana ni Mataivalu e Viti

131.—(1) Na Tabana ni Mataivalu e Viti e tauyavutaki ena Dikiri ni Veiqaravi Vakamatanitu 2009, ena tomani tiko ga.

(2) Na itavi raraba ni Tabana ni Mataivalu e Viti me raica ena gauna taucoko na maroroi, taqomaki kei na tiko sautu ni noda vanua kei na kai Viti.

(3) Na Komada ni Mataivalu me raica na kena tutaki na veiqaravi ni Tabana ni Mataivalu e Viti.

(4) Na Peresitedi e digitaka na Komada ni Mataivalu ena ivakasala ni Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa, salamuria na nodra veitalanoa kei na Minisita e qarava na Tabana ni Mataivalu e Viti.

(5) Na Komada ni Mataivalu e tu vua na kaukauwa ena veitutu kece ni Tabana ni Mataivalu e Viti, kei ira na vakaillesilesi tale e so e lewena na Tabana ni Mataivalu e Viti, me—

- (a) digitaka na vakaillesilesi ni Tabana ni Mataivalu e Viti; .
- (b) vakacegui ira mai na Tabana ni Mataivalu e Viti; ka
- (c) totogitaki ira na vakaillesilesi ena Tabana ni Mataivalu e Viti,

kei na lawa tabaki kece e vauca na Tabana ni Mataivalu e Viti me na vakadewataki vakamatau.

(6) Na Komada ni Mataivalu, ena veivakadonui ni Minisita e qarava na Tabana ni Mataivalu e Viti, e tu vua na kaukauwa me vakatulewa ena veika kece vakacakacaka me baleti ira na lewe ni Tabana ni Mataivalu e Viti, oka kina na:

- (a) ivakarau kei na iwalewale ni cakacaka;
- (b) ivakatagedegede ni vuli e gadrevi kei na ivakarau me vakamuri ena veivakacakacakataki, ka dodonu me dola raraba, vakarawarawataki, valataki vakasavasava, ia na veidigitaki me yavutaki ena rawaka;
- (c) na isau, idole, kei na oco me saumi e dodonu me veiganiti kei na ivotavota vakailavo e vakadonuya na Palimedi; kei na
- (d) levu ni vakailesilesi vakadeitaki se levu ni vakailesilesi e digitaki, e dodonu me veiraurau kei na ivotavota vakailavo e vakadonuya na Palimedi.

(7) Na lawa tabaki e vakamacalataki kina na veika me baleta na Tabana ni Mataivalu e Viti.

Tabana C—MATABOSE NI VALENIVOLAVOLA NI YAVUNIVAKAVULEWA

Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa

132.—(1) E tauyavutaki ena tikina qo na Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa.

(2) Na Matabose me na lewena na—

- (a) Paraiminisita, me Jemeni;
- (b) iLiuliu ni iToniveisaqa;
- (c) Vunilawa;
- (d) 2 tale me digitaka na Peresitedi ena ivakasala ni Paraiminisita; kei na
- (e) 1 me digitaka na Peresitedi ena ivakasala ni iLiuliu ni iToniveisaqa.

(3) Na Matabose e rawa ni vakalawataka na nona ituvatuva ni veiqaravi ka rawa tale ga ni vakadavora e so na lewa se lawasau e gadrevi me baleta na kena qaravi na itavi.

(4) Na Matabose me na solia wasoma na itukutuku kei na ivakasala vua na Palimedi me baleta na nona itavi kei na kena qaravi.

(5) Ena vakayagataki ni kaukauwa ena tikina qo, na Matabose ena sega ni vakarogoca na vakatulewa ni dua tale na tamata, se matabose, se tabacakacaka, vakavo ke vakarota na mataveilewai se virikotori ena Yavunivakavulewa qo se na lawa tabaki.

(6) Na iwiliwili vakabau ena bose ni Matabose me na lewena na Jemeni kei na rua tale na lewena.

(7) Na vunivola ni Matabose na Daunilawa Levu.

(8) Na lewenimatabose e vakamacalataki ena wasetiki 2(*d*) kei na (*e*) me na veiqaravi me 3 na yabaki ka rawa ni na digitaki tale me veiqaravi.

(9) Na lewenimatabose e vakamacalataki ena wasetiki 2(*d*) kei na (*e*) me na saumi ena isau ni veiqaravi kei na oco e vakatautaka na Peresitedi, na isau kei na oco me kua ni veisautaki ena gauna ni nodra veiqaravi vakavo ke vakayacori e dua na veisau me vakalailaitaki kina na isau, ia na veisau me vakayacori vakatautauvata vei ira kece na vakaillesilesi vakamatanitu.

(10) Na lewenimatabose e vakamacalataki ena wasetiki 2(*d*) se na (*e*) ena rawa ni vakacegui mai na nona itutu ke sega ni qarava rawa na itavi lavaki (ke vu mai na tauvimate vakayago se vakasama, se ena dua tale na ka) se ena itovo ca, ka na sega ni vakacegui ena dua tale na iwalewale.

(11) Na veivakacegui mai na dua na itutu ni lewenimatabose e vakamacalataki ena wasetiki 2(*d*) kei na (*e*) me salavata kei na wasetiki (12).

(12) Kevaka e nanuma na Navosavakadua ena nona veitalanoa kei na Vunilawa me vaqaqai na vakacegui ni lewenimatabose e vakamacalataki ena wasetiki 2(*d*) se (*e*), me na—

(a) digitaka na Navosavakadua —

(i) ena kisi ni itovo ca—na mataveivaqaqai, me lewena e dua na Jemeni ka sega ni lailai mai na 2 tale me lewena, e digitaki mai vei ira era taura tiko se era na rawa ni taura na itutu ni Daunilawa ni Mataveilewai e Cake; kei na

(ii) kena nanumi ni na sega ni qarava rawa na nona itavi—na matabose ni bula me na lewena e dua na Jemeni kei na rua tale, me rau vakaiwola vakavuniwai;

(b) na mataveivaqaqai se matabose ni bula me dikeva na leqa qo qai vakarautaka e dua na kena ripote vua na Peresitedi, na vakasalataka na Peresitedi ena nona vakatutu kevaka me vakacegui se sega na lewenimatabose e vakamacalataki ena wasetiki 2(*d*) se (*e*); kei na

(c) kena vakatulewataki na vakacegui ni lewenimatabose e vakamacalataki ena wasetiki 2(*d*) se (*e*), na Peresitedi me na vakatulewa vakamatau ka salavata na ivakasala ni mataveivaqaqai se na matabose ni bula.

(13) Na Peresitedi, ena vakasala ni Navosavakadua salamuria na nodrau veitalanoa kei na Vunilawa, e rawa ni vakaceguya tuvakawawa e dua na lewenimatabose e vakamacalataki ena wasetiki 2(*d*) se (*e*) ena gauna e vakayacori kina na veivaqaqai kei na kena soli vua ka tauyavutaki na mataveivaqaqai se matabose ni bula ena wasetiki (12) ka rawa tale ga ni laveta na ivakaro tuvakawawa.

(14) Na kena vakacegui tuvakawawa ena wasetiki (13) na lewenimatabose e vakamacalataki ena parakaravu (d) se (e) ena wasetiki (2), ena mudu kevaka e sa vakadeitaka na Peresitedi me na kua ni vakacegui na lewenimatabose.

(15) Na ripote ni mataveivaqagai se na vakatutu ni matabose ni bula e vakarautaki ena wasetiki (12) me na vakaraitaki raraba.

iTavi ni Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa

133. Na Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa e yavutaki na nona itavi ena Yavunivakavulewa qo kei na lawa tabaki tale e so, me soli ivakasala vua na Peresitedi ena kena digitaki na—

- (a) Jemeni kei ira na lewena na Matabose ni Dodonu ni Tamata kei na Valuti ni Veivakaduiduitaki;
- (b) Jemeni kei ira na lewena na Matabose ni Veidigidigi;
- (c) iLiuliu ni Veidigidigi;
- (d) Vunivola Levu ni Palimedi;
- (e) Jemeni kei na Lewe ni Matabose ni Veiqaravi Vakamatanitu;
- (f) Komisina ni Ovisa;
- (g) Komisina ni Tabana ni Veivakadodonutaki;
- (h) Komada ni Mataivalu e Viti;
- (i) Daunifika Levu; kei na
- (j) Kovana ni Baqe ni Maroroi iLavo e Viti.

**Tabana D—YAVU NI CAKACA ENA VALENIVOLAVOLA
NI LEWENIVANUA**

Vakayagataki

134. Na tabana qo e baleta na—

- (a) iLiuliu ni Veidigidigi;
- (b) Vunivola Levu ni Palimedi;
- (c) Komisina ni Ovisa;
- (d) Komisina ni Tabana ni Veivakadodonutaki;
- (e) Komada ni Mataivalu e Viti;
- (f) Daunifika Levu;
- (g) Kovana ni Baqe ni Maroroi ni iLavo e Viti;

- (h) O ira na lewena na Matabose ni Dodonu ni Tamata kei na Valuti ni Veivakaduiduitaki;
- (i) O ira na lewena na Matabose ni Veidigidigi; kei na
- (j) O ira na lewena na Matabose ni Veiqaravi Vakamatanitu.

iVakarau kei na iwalewale ni valenivolavola

135.—(1) Ena vuku ni tikina qo, na tamata e vakaitutu ena valenivolavola ka vakamacalataki ena tikina 134(a) kina (g) me tawana na itutu me 5 na yabaki ka rawa ni digitaki tale me veiqaravi.

(2) Ena vuku ni tikina qo, na tamata e vakaitutu ena valenivolavola ka vakamacalataki ena tikina 134(h) kina (j) me tawana na itutu me 3 na yabaki ka rawa ni digitaki tale me veiqaravi.

(3) Na veidigitaki ena Tabana qo ena vakatau ena ivakarau kei na iwalewale (kevaka e dua) e vakarautaki ena Tabana qo.

(4) Ena nodra qaravi itavi se na vakayagataki ni nodra kaukauwa, o ira era digitaki ena Tabana qo e sega ni okati ena idusidusi se vakatulewa ni dua tale na tamata vakavo ke vakarautaki ena Yavunivakavulewa qo se na lawa tabaki.

iSau kei na oco

136.—(1) O ira era okati ena Tabana qo e dodonu mera na vakaivotavota ena isau kei na oco e vakatulewa kina na Peresitedi ena ivakasala ni Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa, ia me na kua ni vakalailaitaki na ivotavota ena isau kei na oco ena gauna ni nona veiqaravi, vakavo ke vakayacori e dua na veisau me vakalailaitaki kina na isau, ia na veisau me vakayacori vakatautauvata vei ira kece na vakaillesilesi Vakamatanitu.

(2) Ena veivakasalataki ni Peresitedi me baleta na isau kei na oco mera saumi kina o ira era okati ena Tabana qo, na Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa me tauyavutaka e dua na komiti tuvakaikoya (sega ni oka kina o ira era lewena na valenivolavola ni lewenivanua) me vakasalataka na Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa ena isau kei na oco me saumi vei ira era okati ena Tabana qo.

Vu ni vakacegui mai na nona itutu

137.—(1) E dua e okati ena Tabana qo ena rawa ni vakacegui mai na nona itutu ke sega ni qarava rawa na itavi lavaki (ke vu mai na tauvimate vakayago se vakasama, se ena dua tale na ka) se ena itovo ca, ka na sega ni vakacegui ena dua tale na iwalewale.

(2) Na veivakacegui mai na dua na itutu me salavata kei na tikina qo.

(3) Kevaka e nanuma na Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa me vaqaqai na vu ni veivakacegui, na—

(a) Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa me na digitaka—

- (i) ena kisi ni itovo ca—na mataveivaqaqai, me lewena e dua na Jemeni kei na 2 tale, era digitaki mai vei ira era taura tiko se era na rawa ni taura na itutu ni Daunilewa; kei na

- (ii) ena kena nanumi ni sega ni qarava rawa na nona itavi—na matabose ni bula me na lewena e dua na Jemeni kei na rua tale, me rau vakaiwola vakavuniwai;
- (b) na mataveivaqakai se matabose ni bula me dikeva na leqa qo qai vakarautaka e dua na kena ripote vua na Peresitedi ka veivakasalataki ena vakatutu kevaka me vakacegui se sega o koya e taura na itutu ena Tabana qo; kei na
- (c) kena vakatulewataki na vakacegui ni dua e taura na itutu ena Tabana qo, na Peresitedi me na vakatulewa vakamatau ka salavata na ivakasala ni mataveivaqakai se na matabose ni bula.

(4) Na Peresitedi, ena ivakasala ni Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa, e rawa, ena ivakarau kei na iwalewale e nanuma ni veiganiti, me vakaceguya tuvakawawa e dua e taura na itutu ena Tabana qo, ena gauna e vakayacori tiko kina na veivaqakai se ena gauna e waraki tiko kina na kena soli kei na kena digitaki na mataveivaqakai se na matabose ni bula ena wasetiki (3), ka na rawa tale ga me bokoca na veivakacegui tuvakawawa.

(5) Na kena vakacegui tuvakawawa e dua e taura na itutu me vaka e virikotori ena wasetiki (4) ena muduki kevaka sa vakadeitaka na Peresitedi me na kua ni vakacegui.

(6) Na ripote ni mataveivaqakai se na vakatutu ni matabose ni bula, ena vuku ni kisi qo, me vaka e virikotori ena wasetiki (3) me vakaraitaki raraba.

Qaravi ni itavi ni matabose kei na mataveivaqakai

138.—(1) Na tikina qo e oka kina na—

- (a) Matabose ni Dodonu ni Tamata kei na Valuti ni Veivakaduiduitaki;
- (b) Matabose ni Veidigidigi;
- (c) Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai;
- (d) Matabose ni Veivuke Vakalawa;
- (e) Matabose ni Veivosoti;
- (f) Mataveivaqakai ni Kudru ni Veiqaravi Vakamatanitu;
- (g) Matabose ni Veiqaravi Vakadodonu kei na Veiqaravi Savasava;
- (h) Matabose ni Veiqaravi Vakamatanitu;
- (i) Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa; kei na
- (j) mataveivaqakai se na matabose ni bula e tauyavutaki se digitaki ena Yavunivakavulewa qo, me dikeva na kena vakacegui e dua.

(2) Na matabose se mataveivaqakai e kovuti ena tikina qo, e rawa ni vakarautaka vakalawa na ivakarau ni kena qaravi tavi.

(3) Na vakatulewa ni matabose se mataveivaqai e kovuti ena tikina qo ena gadreva na duavata ni lewe levu ni lewenimatabose, ka na rawa ni vakatulewa tiko ga kevaka e sega ni tiko e dua na lewenimatabose, ia kevaka e sa vakayacori na veidigidigi me vakadeitaki kina e dua na taro, ka mai tai na digidigi, o koya e liutaka na bose e na vakayagataka na nona dodonu ni digidigi.

(4) Vakavo ke vakarautaki ena tikina qo, na matabose se mataveivaqai e kovuti ena tikina qo me na vakalawataka na nona ituvatuva ni veiqaravi.

(5) Ena nona qaravi itavi se na vakayagataka ni nona kaukauwa, na matabose se mataveivaqai e sega ni okati ena idusidusi se vakatulewa ni dua tale na tamata, se matabose, se tabacakacaka, vakavo ke vakarautaki ena Yavunivakavulewa qo.

(6) E sega ni dua na tikina ena wasetiki (5) e yalana na itavi ni Matanitu me baleta na ituvatuva ni veiqaravi Vakamatanitu, se na polisi me baleta na cicivaki ni veiqaravi Vakamatanitu.

(7) Ena iKuri ni itavi e soli vua ena Yavunivakavulewa qo, na matabose se mataveivaqai e tiko vua na kaukauwa kei na itavi tale e so (kevaka e vakarautaki) me vaka e vakarautaki vakalawa.

(8) Ena sega ni vakaleqai na veiqaravi ni matabose se mataveivaqai, kevaka e dua e sega ni dodonu me mai vakaitavi, a mai vakaitavi.

(9) Na matabose se mataveivaqai e kovuti ena tikina qo e tautauvata na nona kaukauwa kei na Mataveilewai e Cake ena vuku ni kena kacivi kei na vakatarogi e dua e soli vakadinadina (okati kina na veika vakaivola ni bubului kei na vakatarogi ni soli vakadinadina ni dua e tiko mai vanuatani) kei na vakarautaki ni veika vakaivola.

WASE 7—IYAU KEI NA KENA VAKAYAGATAKI

Rawati ni iyau

139—(1) Na rawati ni iyau se ilavo ni Matanitu, mai na ivakacavacava se dua tale na ivurevure ni rawaka, e dodonu me vakadonui ena lawa tabaki.

(2) Ena sega ni dua na ivakacavacava se ilavo lavaki me na vakataqari, boko se veisautaka na Matanitu vakavo sara kevaka e virikotori ena lawa tabaki.

(3) Kevaka e dua na lawa tabaki e vakatara me bokoci se veisautaki na ivakacavacava se ilavo lavaki—

(a) me maroroi na ivola tukutuku ni kena bokoci se veisautaki kei na kena ivakamacala; kei na

(b) kena bokoci se veisautaki kei na kena ivakamacala, me qai ripotetaki vua na Daunifika Levu.

(4) E sega ni dua na lawa me vakagalalataka se soli na dodonu vua e dua na vakailesilesi ni valenivolavola ni lewenivanua me na kua ni sauma na ivakacavacava se na ilavo lavaki, ena vuku ni—

(a) itutu e qarava; se

(b) itavi e qarava ena valenivolavola ni lewenivanua.

Umailavo Cokovata ni Matanitu

140.—(1) Na ilavo taucoko e rawata se ciqoma na Matanitu me na vakacurumi ena Umailavo Cokovata ni Matanitu.

(2) Na wasetiki (1) e sega ni okati kina na iyau se ilavo me saumi e na dua na lawa tabaki ena loma ni dua tale na tobu ni ilavo e tauyavutaki ena dua na inaki se maroroya e dua, se matabose, se tabacakacaka ena dua na lawa tabaki ena vagalalataki ni sausaumi ni tabacakacaka oya.

Me vakadonui vakalawa na vakayagataki ilavo

141. Me kua ni tarai na ilavo mai na Umailavo Cokovata ni Matanitu se na tobu ni ilavo e vakamacalataki ena wasetiki 140(2), vakavo kevaka sa vakadonui vakalawa.

Kaukauwa me vakayagataki na ilavo ni bera na veivakadonui vakalawa

142.—(1) Vakavo ke yalani ena lawa tabaki, kevaka e se bera ni taurivaki na Lawatu ni Vakayagataki iLavo ena itekivu ni dua na yabaki, na Minisita ni ilavo e tu vua na kaukauwa me vakadonuya na vakayagataki ni ilavo ena tobu ni Umailavo Cokovata ni Matanitu me baleta na veiqaravi ni Matanitu, ia qo me vakamuraia na ivakarau me vaka e virikotori ena lawa tabaki.

(2) Na levu ni ilavo e vakadonui me vakayagataki me baleta na veiqaravi ni Matanitu me vaka e virikotori ena wasetiki (1), me kua ni sivia na dua na ikatolu ni ilavo a vakayagataki ena yabaki sa oti.

E gadrevi na veivakadonui ni Minisita ena wasewasei ni ilavo se na musu ivakacavacava

143. Na lawa tabaki, e—

- (a) vakamacalataka na vakayagataki ni iyau, ilavo se tubu ni kena vakayagataki;
- (b) lavaka na saumi ni ivakacavacava se me vakatubura na saumi ni ivakacavacava; se
- (c) vakalailaitaka na dinau me saumi i na Matanitu,

ena qai vakadonuya ga na Palimedi kevaka e tokona na Boseyaco, ka sainitaka na Minisita ni iLavo.

iTuvatuva ni ilavo vakayabaki

144.—(1) Ni cava na yabaki ena ika31 ni Tiseba se na tikinisiga e vakadonuya na Palimedi, na minisita ni ilavo me vakamacalataka na ituvatuva ni ilavo vakayabaki i na Palimedi, vakaraitaki kina vakacaca, na levu ni ilavo ena rawati kei na kena ena vakayagataki, ka kovuti tale ga kina na vei qaravi ni matanitu kei na vei qaravi ni Palimedi.

(2) Na lawa tabaki me na vakadavora na ivakarau ni kena vakarautaki na ituvatuva ni ilavo vakayabaki.

Veivakadeitaki vakailavo ni Matanitu

145.—(1) Na Matanitu me kua ni vakadeitaka vakalawa na rawaka vakailavo ni dua na tamata se tabana ena soli ni dinau ni so tale na inaki, vakavo ke soli mai na veivakadonui ni Palimedi, ena kena ivakarau ka vakamacalataki vakalawa.

(2) Kevaka e sa duavata na Palimedi, na Minisita ni ilavo me na vakamacalataka ena lomani 7 na siga mai na kena duavata na Palimedi, na itukutuku me baleta e dua na soli dinau se na veivakadeitaki vakailavo, oka ena itukutuku kece me vakaraitaka na—

- (a) balavu ni gauna e vauci kina na dinau kei na kena tubu;
- (b) vakayagataki se na kena qai vakayagataki na ilavo e rawa mai na dinau se na inaki ni veivakadeitaki vakailavo;
- (c) lawa e vauca na sausaumi ni dinau; kei na
- (d) vanua sa yaco tiko kina na saumi ni dinau.

Vakamatatataki na ilavo ni lewenivanua

146. Na ilavo ni lewenivanua me na raici me vakamatatataki me vaka e virikotori ena lawa se ena kena ivakarau vakafika e vakayagataki vakalevu ena veitabana kece e ciqomi raraba.

Yavu ni kena vakayagataki na Umailavo Cokovata ni Matanitu me baleta e so na isau kei na oco

147.—(1) Na tabana qo e kovuta na—

- (a) Peresitedi;
- (b) vakailesilesi ni Mataveilewai;

- (c) iLiuliu ni Veidigidigi;
- (d) Vunivola Levu ni Palimedi;
- (e) Daunilawa Levu;
- (f) Daireketa ni Veibeitaki ni Matanitu;
- (g) Komisina kei na iVukevuke ni Komisina ni Matabose Tuvakaikoya e Valuta na Cakacaka Butobuto;
- (h) Komisina ni Ovisa;
- (i) Komisina ni Tabana ni Veivakadodonutaki;
- (j) Komada ni Mataivalu e Viti;
- (k) Daunifika Levu;
- (l) Jemeni kei na Matabose ni Dodonu ni Tamata kei na Valuti ni Veivakaduiduitaki;
- (m) Jemeni kei ira na lewena na Matabose ni Veidigidigi;
- (n) Jemeni kei na Matabose ni Veiqaravi Vakadodonu kei na Veiqaravi Savasava;
- (o) lewe ni Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai e vakamacalataki ena tikina 104(1)(d) kei na (e);
- (p) lewe ni Matabose ni Veivosoti e vakamacalataki ena tikina 119(2)(b);
- (q) na Jemeni kei na lewe ni Mataveivaqagai ni Kudru ni Veiqaravi Vakamatanitu;
- (r) na Jemeni kei na lewena na Matabose ni Cakacaka Vakamatanitu;
- (s) lewe ni Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa e vakamacalataki ena tikina 132(2)(d) kei na (e); kei na
- (t) Jemeni kei ira na lewena na mataveivaqagai se matabose ni bula e tauyavutaki se digitaki ena Yavunivakavulewa qo me dikeva na kena vakacegui e dua mai na nona itutu.

(2) Na isau se idole e saumi vua e dua me vaka e vakamacalataki ena tikina qo me tauri mai na Umailavo Cokovata ni Matanitu.

Vakadonui ni kena vakayagataki na Umailavo Cokovata ni Matanitu ena so tale na inaki

148.—(1) Na dinau kece e oka kina na Matanitu kei na ilavo musuki (vakavo na ilavo e sa saumi ena dua tale na tobu ka sa saumi oti vua e dua na tamata, se matabose, se tabacakacaka e dodonu me saumi) me na saumi mai na Umailavo Cokovata ni Matanitu ka me vakayagataki vakamatau.

(2) Ena tikina qo—

“*dinau lavaki*” kena ibalebale na, tubu, na sausaumi ena tobu e tauyavutaka na Matanitu ena inaki ni vakalailaitaki ni saumi ni dinau se na kena saumi na dinau e se bera ni saumi kei na kena voli na iyau maroroi vua na Matanitu, na levu ni ilavo dinautaki me saumi lesu kei na so tale na ilavo e vakayagataki ena vakatuburi ni ilavo kerei ena kena maroroi na ilavo ni Matanitu se ena tobu ni Umailavo Cokovata ni Matanitu;

“*Veiqaravi e ganita*” kena ibalebale na veiqaravi raraba ena valenivolavola ni lewenivanua, sega ni okati kina na veiqaravi ena mataivalu e wai, mataivalu e vanua kei na mataivalu e macawa; kei na

“*idole ni peniseni*” kena ibalebale na ilavo ni vakacegu, ivakayaga, ilavo saumi taumada se so tale na sausaumi e soli vua e dua ena nona veiqaravi se vei ira na watidra, luvedra, se dua ga e matataki koya mai.

WASE 8—VEIQARAVI VAKADODONU**Tabana A—IVAKARAU NI CAKACAKA***iVakarau ni cakacaka*

149. Na lawa tabaki me na—

- (a) tauyavutaka e dua na ivakarau ni cakacaka e veiganiti vua na Peresitedi, Sipika, iVukevuke ni Sipika, Paraiminisita, Minisita, Lewenipalimedi, o ira na taura na itutu ni valenivolavola a tauyavutaka se tomani na kena qaravi ena Yavunivakavulewa qo se ena lawa tabaki, lewenimatabose, Vunivola Tudei, Mataki se ira na mata ni matanitu kei ira na taura na itutu e tauyavutaki vakalawa se ira na veiliutaki ena veitabacakacaka e tauyavutaki vakalawa, kei na vakaillesilesi tale e so (oka kina na valenivolavola ni lewenivanua) me vaka e virikotori ena lawa tabaki;
- (b) tauyavutaka na lewa, iwalewale kei na ituvatuva me na cakacakataka kina na Matabose ni Veiqaravi Vakadodonu kei na Veiqaravi Savasava na ivakarau ni cakacaka;
- (c) vakarautaka na iwalewale ni kena vakaraica na Matabose ni Veiqaravi Vakadodonu kei na Veiqaravi Savasava mera vakamuraia na ivakarau ni cakacaka o ira na vakaillesilesi ni valenivolavola e vakamacalataki tiko ena parakaravu (a);
- (d) vakarautaka na iwalewale ni vaqaqai, na voroki ni ivakarau ni cakacaka kei na kena vaqaqacotaki na ivakarau ni cakacaka mai na Matabose ni Veiqaravi Vakadodonu kei na Veiqaravi Savasava, e oka kina na kena ivalavala ena mataveilewai ni basulawa kei na iwalewale ni veitotogitaki, kei na kena vakarautaki na nodra vakacegui na tamata cakacaka era voroka na ivakarau ni cakacaka;
- (e) vakarautaka na nodra taqomaki na dau soli tukutuku vuni, ka cakava vakadodonu, vakadinadinataki ira na vakaillesilesi e vakamacalataki ena parakaravu (a) nira basuka na lawa tabaki, voroka na ivakarau ni cakacaka se vakaitavi ena cakacaka butobuto; kei na
- (f) vakarautaka e dua na itukutuku ena veiyabaki mai vei ira na vakaillesilesi ena valenivolavola e vakamacalataki ena parakaravu (a) kei na wekadra voleka e vakamacalataki vakalawa i na Matabose ni Veiqaravi Vakadodonu kei na Veiqaravi Savasava me baleta na nodra iyau, veika e lavaki mera sauma, kei na nodra tubu vakailavo ka me vakatarai mera kila na lewenivanua.

Tabana B—GALALA NI ITUKUTUKU

Galala ni itukutuku

150. Na lawa tabaki e dodonu me vakamatatataka na nodra dodonu na lewenivanua mera kila, taura na itukutuku kei na ivola ni itukutuku e tiko ena veivalenivolavola Vakamatanitu kei na kena veitabana.

Tabana C—DAUNIFIKA LEVU

Daunifika Levu

151.—(1) Na Valenivolavola ni Daunifika Levu e tauyavutaki ena Dikiri ni Veiqaravi Vakamatanitu 2009, me na tomani tiko ga.

(2) Na Peresitedi ena digitaka na Daunifika Levu ena ivakasala ni Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa, salamuria na nodra veitalanoa kei na Minisita ni ilavo.

(3) Ena ivakasala ni Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa, na Peresitedi me na digitaka e dua me Daunifika Levu vakatawa ena gauna e gole vakacakacaka kina i vanuatani, se ena dua na inaki e sega ni qarava rawa kina na nona itavi na Daunifika Levu.

iTavi ni Daunifika Levu

152.—(1) Na Daunifika Levu e dodonu me raica ka dikeva ena veiyabaki, ka vakarautaka na kena ripote i na Palimedi na—

- (a) vakayagataki ilavo ni Matanitu;
- (b) lewa ni kena vakayagataki na ilavo se iyau ni Matanitu; kei na
- (c) itukutuku vakailavo kece baleta na ilavo se iyau ni Matanitu.

(2) Me vakarautaka na Daunifika Levu ena ripote na nona nanuma kevaka na—

- (a) itukutuku vakailavo ni iyau se ilavo ni Matanitu sa vakadonuya se vakadonui tu ena Yavunivakavulewa qo se na lawa tabaki; kei na
- (b) inaki ni kena vakayagataki na ilavo me vaka sa vakadonui taumada.

(3) E rawa tale ga ni biu ena lawa tabaki e so na cakacaka e salavata kei na valenivolavola ni Daunifika Levu ka rawa ni solia e so tale na itavi kei na kaukauwa ni Daunifika Levu.

(4) Ena kena qaravi na itavi, na Daunifika Levu se dua e sa vakadonuya o koya e rawa ni raica na ivola ni ilavo kei na iyau e taukena na Matanitu.

(5) Ena nodra qaravi itavi se ena vakayagataki ni nodra kaukauwa, na Daunifika Levu e sega ni okati ena idusidusi se vakatulewa ni dua tale na tamata, se matabose, se tabacakacaka, vakavo ke vakatulewa kina na mataveilewai se vakarautaki ena lawa tabaki.

(6) Na Daunifika Levu e tu vua na kaukauwa me vakacakacakataka, vakaceguya, se togotitaka na vakaillesilesi taucoko (oka kina o ira na veiqaravi e valenivolavola) ena Valenivolavola ni Daunifika Levu.

(7) Na Daunifika Levu e tu vua na kaukauwa me vakatulewa ena veika kece vakacakacaka me baleti ira na cakacaka ena loma ni Valenivolavola ni Daunifika Levu, oka kina na—

- (a) ivakarau kei na iwalewale ni cakacaka;
- (b) ivakatagedegede ni vuli e gadrevi kei na ivakarau me vakamuri ena veivakacakacakataka, e dodonu me dola raraba, vakarawarawataki, valataki vakasavasava, ia na veidigitaki me yavutaki ena rawaka;
- (c) na isau, idole, kei na oco me saumi e dodonu me veiganiti kei na ivotavota vakailavo e vakadonuya na Palimedi; kei na
- (d) levu ni vakaillesilesi vakadeitaki se levu ni vakaillesilesi e digitaki, e dodonu me veiraurau kei na ivotavota vakailavo e vakadonuya na Palimedi.

(8) Na isau, idole kei na oco e saumi vua na vakaillesilesi ni Valenivolavola ni Daunifika Levu me tauri mai na Umailavo Cokovata ni Matanitu.

(9) Na Palimedi me vakadeitaka ni na vakarautaki e dua na ivotavota vakailavo vua na Daunifika Levu, me rawa ni vakatulewa ka qarava ga vakaikoya na nona itavi.

(10) Na Daunifika Levu me na vakatulewataka na ituvatua vakailavo ni Valenivolavola ni Daunifika Levu, me vaka e sa vakadonui mai Palimedi.

(11) Na lawa tabaki ena rawa ni vakuwai kina na dikevi ni akaude ni dua na tabana mai vua na Daunifika Levu, ia me na dikevi ga me vaka e virikotori ena lawa tabaki oya.

(12) Ke sa vakarautaki ena lawa tabaki ena wasetiki (11), e dodonu me vaqacacotaka na Daunifika Levu na raiclesu ni vakadidike e sa vakayacori oti ka ripotetaka na kena macala.

(13) Na Daunifika Levu e dodonu me vakarautaka e dua na ripote vua na Sipika ni Palimedi ka dua tale ga na ilavelave vua na Minista ni ilavo.

(14) Na Minista ni ilavo e dodonu me biuta e dua na ripote i na Palimedi ena loma ni 30 na siga ni ciqomi oti na ripote, ia kevaka e sega ni dabe tiko na Palimedi, me qai biu na ripote ena imatai ni siga ni sa oti kina e 30 na siga mai na siga e ciqoma kina na ripote.

Tabana D—BAQE NI MAROROI ILAVO E VITI

Baqe ni Maroroi iLavo e Viti

153.—(1) Na Baqe ni Maroroi iLavo e Viti e baqe levu ni Matanitu ka nona itavi me—

- (a) maroroya na bibi ni ilavo ena vuku ni kena vakadeitaki na toso ni bula vakailavo;
- (b) vakarautaka na yavutu ni veikavakailavo;
- (c) vakatetea na dei ni isau;
- (d) vota na ilavo; kei na
- (e) qaravi ni itavi tale e so e vakamacalataka tu ena lawa tabaki.

(2) Ena qaravi ni itavi qo, na Baqe ni Maroroi iLavo e Viti e dodonu me qarava ga vakaikoya na itavi qo ka me veiqaravi ena doudou, me kua ni vakatabakidua vua e dua na veiqaravi, ia me wasoma na veirogocitaki kei na Minisita ni iLavo.

(3) Na lewa kei na itavi ni Baqe ni Maroroi iLavo e Viti me na tautauvata kei na vei baqe ni matanitu tale e so e vuravura.

(4) Na Peresitedi ena digitaka na Kovana ni Baqe ni Maroroi iLavo e Viti ena ivakasala ni Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa me na salamuria na veitalanoa kei na Minisita ni ilavo.

(5) Na lawa tabaki me na vakarautaka na cakacaka, kaukauwa, itavi kei na ituvatuva ni Baqe ni Maroroi iLavo e Viti.

(6) Na Baqe ni Maroroi iLavo e Viti me na vakamacalataka i na Palimedi na ripote vakavulatolu kei na so tale na ripote e gadrevi me soli ena lawa tabaki se kerei me baleta e dua na inaki.

WASE 9—KAUKAUWA ENA GAUNA NI TIKOLEQA

Tikoleqa vakamatanitu

154.—(1) Na Paraiminisita e rawa, ena veivakasalataki ni Komisina ni Ovisa kei na Komada ni Mataivalu e Viti me vakaraitaka na tikoleqa vakamatanitu e Viti se dua na yasai Viti, ka rawa ni vakadavora e so na lawasau e veiganiti kei na gauna ni tikoleqa, kevaka e vakabauti ni—

- (a) na vanua kece se dua na vanua e Viti e rawa ni vakaleqai; kei na
- (b) bibi ni kena vakaraitaki na tikoleqa ni matanitu me rawa ni sotavi na veika ena rawa ni vakavuleqa.

(2) Kevaka e vakaraitaki na tikoleqa vakamatanitu ena gauna e dabe tiko kina na Palimedi, na Paraiminisita me ena loma ni 24 na aua mai na kena vakaraitaki na tikoleqa vakamatanitu, vakaraitaka e Palimedi na tikoleqa vakamatanitu me vakadeitaka na Palimedi.

(3) Kevaka e vakaraitaki na tikoleqa vakamatanitu ni sega ni dabe na Palimedi, na Sipika e dodonu me na kerea na nodra veivakadeitaki na lewenipalimedi ena veimataqali gaunisala ni veitaratara e rawa ena loma ni 48 na aua mai na gauna sa vakaraitaki kina na tikoleqa vakamatanitu.

(4) Kevaka e iwase levu ni lewenipalimedi era duavata ena veika e vakaraitaka na Paraiminisita, ena qai tomani na kena vakaraitaki me dua na vula mai na tikinisiga e tau kina na veivakadonui mai Palimedi, ka rawa ni vakavoui tale ena veidigidigi ena Palimedi.

(5) Kevaka na iwase levu ni lewenipalimedi e sega ni duavata ina veika e vakaraitaka na Paraiminisita, e na sega ni vakabau na kena vakaraitaki na tikoleqa vakamatanitu kei na veika kece e vakayacori ena itukutuku sa vakaraitaki.

WASE 10—VEIVAGALALATAKI

Tomani na veivagalalataki me vaka e virikotori ena Yavunivakavulewa ni 1990

155. E dina ni sa bokoci na Yavunivakavulewa ni 1997 kei na Yavunivakavulewa ni 1990, ia na Wase XIV ni Yavunivakavulewa ni 1990 ena vakabau tiko ga, kei na soli ni galala e virikotori ena Wase XIV ni Yavunivakavulewa ni 1990 ena vakabau tiko ga.

Tomani ni veivagalalataki me vaka e virikotori ena Dikiri ni Yalani ni Veika e Lavaki Me Qaravi Kina Na Veika Vakapolitiki 2010

156.—(1) Na veivagalalataki e soli vei ira era vakaitavi ena veika e yaco vakapolitiki me vaka e vakamacalataki ena Dikiri ni Yalani ni Veika e Lavaki Me Qaravi Kina Na Veika Vakapolitiki 2010 me tomani tiko ga.

(2) Veitalia na veika e vakarautaki ena Yavunivakavulewa qo, na Dikiri ni Yalani ni Veika e Lavaki Me Qaravi Kina Na Veika Vakapolitiki 2010, ena vakabau taucoko ka na tomani tiko ga, ka na sega ni rawa ni raicalesu, veisautaka, vukica, vakadaroya se bokoca na Palimedi.

Veivagalalataki tale e so

157. Na veivagalalataki e taucoko ka sega ni vakatau ena dua na ka e soli vua ka sega ni rawa ni bokoci mai vei ira na vakaillesilesi e liutaka e dua na valenivolavola, se taura tiko na itutu (ena nona veiqaravi vakacakacaka, se vakatamata yadua) me vaka na—

- (a) Peresitedi;
- (b) Paraiminisita kei ira na lewe ni Boseyaco;
- (c) Tabana ni Mataivalu e Viti;
- (d) Tabana ni Ovisa;
- (e) Tabana ni Veivakadodonutaki;
- (f) Tabana ni Mataveilewai;
- (g) veiqaravi vakamatanitu; kei na
- (h) valenivolavola ni lewenivanua,

mai na veibeitaki ni basulawa, mai na dua na veileti se ena dua na ka e lavaki mai na mataveilewai, mataveivaqai, se matabose ena dua na veilewai, oka kina na veilewai vakalawa, mataivalu, iwalewale ni veitogitaki, se na veilewai vakacakacaka kei na ivakaro se vakatulewa ni mataveilewai, mataveivaqai se matabose, vu mai na nona vakaitavi, digitaki se lewena na matanitu mai na ika5 ni Tiseba, 2006 yacova na imatai ni dabe ni imatai ni Palimedi, ni sa tauri oti na Yavunivakavulewa qo; ia na veivagalalataki ena sega ni vakabau ena dua na ka e vakayacori se sega ni vakayacori ka wili me cala vakalawa ena tikina 133 i na 146, 148 i na 236, 288 i na 351, 356 i na 361, 364 i na 374, kei na 377 i na 386 ni Dikiri ni Basulawa 2009 (ka vakarautaki ena Dikiri ni Basulawa 2009 ena gauna e tauri kina na Yavunivakavulewa qo).

Vakadeitaki ni veivagalalataki

158.—(1) E dina ni virikotori ena Yavunivakavulewa qo, ia na Wase qo kei na veivagalalataki e soli se tomani ena Wase qo ena sega ni rawa ni raiclesu, veisautaki, vukici, vakadaroi se bokoci.

(2) E dina ni virikotori ena Yavunivakavulewa qo, ia ena sega ni dua na mataveilewai, se mataveivaqaqai me na ciqoma, rogoa se vakatulewa ena vuku ni kena saqati na Wase qo kei na veivagalalataki e soli se tomani ena Wase qo.

(3) Ena sega ni sauma na Matanitu e dua na ivakayaga vua e dua kevaka na iyau se tamata e vakacacani, mavoa se yali, vu mai na itovo e vakayacori ena kena soli na veivagalalataki ena tikina qo.

WASE 11 — VEISAUTAKI NI YAVUNIVAKAVULEWA*Veisautaki ni Yavunivakavulewa*

159.—(1) Vakavo ke vakarautaki ena wasetiki (2), na Yavunivakavulewa qo, se dua na tiki ni Yavunivakavulewa qo ena rawa ni veisautaki, ia me salavata kei na iwalewale e vakamacalataki tiko ena Wase qo, ka na sega ni rawa ni veisautaki tale ena dua tale na iwalewale.

(2) Kevaka e veisautaki e dua na tiki ni Yavunivakavulewa qo, ena sega ni rawa ni—

- (a) bokoca e dua na tikina ena Wase 10 se na Tabana D ni Wase 12 ena Yavunivakavulewa qo;
- (b) vakacacana se vakalailaitaka na kena kaukauwa e dua na tikina ena Wase 10 se Tabana D ni Wase 12 ni Yavunivakavulewa qo; se
- (c) bokoca, vakacacana se vakamalumalumutaka na tikina qo.

iWalewale ni kena veisautaki

160.—(1) Na Lawa Vakaturi me veisau kina na Yavunivalavulewa qo e dodonu me cavuti ni Lawa Vakaturi ni Lawatu me veisau kina na Yavunivakavulewa.

(2) Me na pasitaki rawa mai Palimedi na Lawa Vakaturi, me muria na iwalewale qo—

- (a) me wiliki vakatolu na Lawa Vakaturi i na Palimedi;
- (b) me tokona e tolu na ikava ni lewenipalimedi ena kena wiliki oti vakarua kei na kena katolu ni wiliki;
- (c) me na dua na cegu ka me kua ni lailai mai na 30 na siga ena loma ni ikarua kei na ikatolu ni wiliwili, ka me na salamuria na kena veivosakitaki ni sa oti e dua na iwiliwili; ka
- (d) na ikatolu ni kena wiliki na Lawa Vakaturi ena sega ni vakayacori vakavo ke ratou sa vakarautaka na kena ripote i na Palimedi na kena komiti tudei.

(3) Kevaka e dua na Lawa Vakaturi me veisautaka na Yavunivakavulewa qo, qai sa vakadonui mai Palimedi me vaka e virikotori ena wasetiki (2), na Sipika me na vakaraitaka vua na Peresitedi, ka na vakauta na Lawa Vakaturi na Peresitedi vua na Matabose ni Veidigidigi, mera veidigidigi ka ra vakaitavi kina na lewenivanua volayaca ena dua na vakatutu.

(4) Na veidigidigi ka ra vakaitavi kina na lewenivanua volayaca ena dua na vakatutu me vaka e virikotori ena wasetiki (3) me na qarava na Matabose ni Veidigidigi me vaka e virikotori ena lawa tabaki.

(5) Ni qaravi oti ga na veidigidigi era vakaitavi kina na lewenivanua ena dua na vakatutu, na Matabose ni Veidigidigi me vakaraitaka vua na Peresitedi na kena macala ka me na soli na kena macala qo vei ira na dauvolaitukutuku me tabaki.

(6) Ke sa tolu na ikava na iwiliwili ni lewenivanua volayaca era tokona na Lawa Vakaturi, na Peresitedi me na tokona na Lawa Vakaturi ka me vaqacotaki sara ena tikinisiga e tokona kina na Peresitedi se e na dua na siga e vakamacalataki ena Lawa Vakaturi.

(7) Ena tikina qo na vakayagataki ni vosa na “*veisau*” kei na “*veisautaki*” e vinakati me kilai raraba me rawa ni vakayagataki ena dua na vakatutu me bokoci, sosomitaki, vakadodonutaki se na kena vukici e dua na ka e vakarautaki ena Yavunivakavulewa qo.

Veisau ena Yavunivakavulewa ni se bera na ika31 ni Tiseba, 2013

161.—(1) Ni se bera na ika31 ni Tiseba 2013, na Peresitedi ena ivakasala ni Boseyaco, e rawa ni tabaka vakaDikiri ena iTukutuku Tabaki Vakamatanitu na veiveisau ena Yavunivakavulewa qo, e gadrevi me vakadeitaki na veitiki ni Yavunivakavulewa qo se me vakadodonutaki e dua na veilecalecavi se cala ena Yavunivakavulewa qo, e dina ni virikotori ena Wase qo.

(2) Na Boseyaco e rawa ga ni vakasalataka na Peresitedi ena veisautaki ni Yavunivakavulewa, me vaka e virikotori ena wasetiki (1), kevaka e sa taura na Boseyaco na veivakadonui ni Mataveilewai Cecere me vakayacori na veisau.

(3) Ena kena tarovi na vakatitiqa, na tikina qo ena sega ni vakabau ni sa oti na ika31 ni Tiseba, 2013.

**WASE 12—ITEKITEKIVU, IVAKAMACALA, BOKOCI
KEI NA KENA IDEWADEWA**

Tabana A—ULUTAGA LAILAI KEI NA KENA ITEKITEKIVU

Ulutaga lailai kei na kena itekitekivu

162.—(1) Na Yavunivakavulewa qo e rawa ni vakatokai me Yavunivakavulewa ni Matanitu Tugalala o Viti.

(2) Na Yavunivakavulewa qo me na taurivaki ena ika7 ni Sepiteba, 2013.

Tabana B—IVAKAMACALA

iVakamacala

163.—(1) Ena Yavunivakavulewa qo, vakavo ke basika e dua na ivakamacala e veibasai, na—

“*Lawatu*” e vakaibalebale e na Lawatu ni Palimedi, Dikiri se Poromoliqeti;

“*qase*” e vakaibalebale vua e dua sa yacova na yabaki 18 se sa sivia;

“*Lawa ni Dodonu*” e vakaibalebale ena dodonu kei na galala e vakamacalataki ena Wase 2;

“*gone*” e vakaibalebale vua e dua e se bera ni yacova na yabaki 18;

“*matabose*” e vakaibalebale ena matabose e tauyavutaki, se tomani tiko ena Yavunivakavulewa qo;

“*Yavunivakavulewa ni 1990*” e vakaibalebale ena Yavunivakavulewa ni Matanitu Tugalala o Viti (Poromoliqeti) Dikiri 1990;

“*cakacaka butobuto*” e okati kina—

- (a) na sasaga butobuto mo rawata na lomamu vua e dua na vakailesilesi vakamatanitu;
- (b) tokona na volitaki ni waigaga ni veivakamatenitaki, se veivaqumi;
- (c) vakayagataki vakatawadodonu na itukutuku vuni mo rawata kina na lomamu;
- (d) lavaka se ciqoma na isau se idole ni veiqaravi ka sega ni dodonu me saumi;
- (e) taura vakawawa ka vakailoa na veiqaravi, idole, vakatulewa, se vakasaurarataka e dua ena kaukauwa vakalawa, se e dua na itovo veivolekati, mo rawata kina na lomamu se me solia na veivakadonui na tamata oya;

- (f) taura vakailoa se suguraki iko mo taura e dua na iyau e taukena e dua tale;
- (g) vakasabusabutaka se vakayagataka na iyau ni lewenivanua, se butakoca na iyau qo; kei na
- (h) veisautaka se volitaka na iyau ni matanitu mo rawa ilavo kina;

“*veilewai ni basulawa*” e vakaibalebale ena veilewai ena mataveilewai, vakavo ga na veilewai vakaivalu, qo na nona beitaki e dua ena nona cala, se me bolea na vakatulewa, kisi e rogoci ena ivakadinadina, se na taro me baleta na lawa;

“*Tabana*” e vakaibalebale ena tabana vakamatanitu ka vakarurugi ena dua na tabacakacaka;

“*vakaleqai vakayago*” okati kina na tauvimate vakayago se vakasama se dua tale na mataqali mate, e—

- (a) vakadinadinataki se raici mai vei ira na kenadau ni dau vakaleqa na nona vei qaravi e dua mai vua e dua e tuvaki vinaka na nona bula; se
- (b) bucina na veivakaduiduitaki.

“*lawa ni tabana ni veitaqomaki*” e vakaibalebale ena lawa tabaki e vakamacalataka na itotogi ena tabana ni veitaqomaki;

“*tabana ni veitaqomaki*” e vakaibalebale—

- (a) i na Tabana ni Mataivalu e Viti;
- (b) i na Tabana ni Ovisa; se
- (c) i na Tabana ni Veivakadodonutaki;

“*basuka na lawa ni veidigidigi*” okati kina na basuki ni lawa ni veidigidigi, na lawa e vauca na volayaca ni veidigidigi kei na volayaca ni soqosoqo vakapolitiki;

“*Viti*” se “*Matanitu Tugalala o Viti*” e vakaibalebale ena vanua a qali tu vakoloni ni bera na ika10 ni Okotova, 1970 ka okati tale ga kina na vanua e vakadonuya na Palimedi me qali mai Viti;

“*iTukutuku Tabaki Vakamatanitu*” e vakaibalebale ena iTukutuku Tabaki Vakamatanitu Tugalala o Viti ka tabaki ena vakatulewa ni Matanitu, se dua tale na itukutuku e dau tabaki me kena ikuri ena iTukutuku Tabaki Vakamatanitu;

“*Matanitu*” e vakaibalebale ena Matanitu e Viti;

“*veivolitaki vakabutobuto ni tamata*” e okati kina na volitaki vakabutobuto ni tamata me vaka e virikotori ena lawa;

“*Daunilewa*” e vakaibalebale vua e dua na Daunilewa ena Mataveilewai e Cake (okati kina o Navosavakadua), na Daunilewa ni Mataveilewai ni Rogokudru (okati kina na Peresitedi ni Mataveilewai ni Rogokudru) se e dua na Daunilewa ena Mataveilewai Cecere;

“*vakaillesilesi ni mataveilewai*” e okati kina e dua na Daunilewa ena Mataveilewai e Cake (okati kina o Navosavakadua), na Daunilewa ni Mataveilewai ni Rogokudru (okati kina na Peresitedi ni Mataveilewai ni Rogokudru), e dua na Daunilewa ena Mataveilewai Cecere, Daunilewa ena Mataveilewai e Ra, Masta ni Mataveilewai e Cake; Vunivola Levu ni Mataveilewai e Cake, kei na vakaillesilesi ni mataveilewai e digitaka na Matabose Veiqaravi ni Mataveilewai;

“*lawa*” okati kina na lawa taucoko e tabaki;

“*iyaubula*” e okati kina na iyaubula kece e kau mai na qele se ena loma ni waitui ka oka tale ga kina na kasi;

“*bubului*” okati kina na yalayala;

“*bubului ni Yalodina*” e vakaibalebale ena vosa bubului e vakamacalataki ena iKuri ni Yavunivalavulewa qo;

“*tamata*” e vakaibalebale vua na tamata se na matakabani, okati kina na kabani se mata veitokani se na isoqosoqo ni tamata, ke rejisitataki vakalawa se sega;

“*isoqosoqo vakapolitiki*” e vakaibalebale i na dua na matailawalawa era sasagataka mera vakaitavi ena bula vakapolitiki e na Matanitu Tugalala o Viti ka sa volai ena rejisita ni ivola ni soqosoqo vakapolitiki me vaka e vakamacalataki ena lawa tabaki ni veidigidigi;

“*virikotori*” e vakaibalebale ena virikotori ena lawa tabaki;

“*Peresitedi*” e vakaibalebale vua na Peresitedi ena Matanitu Tugalala o Viti ka digitaki ena iwalewale e sa virikotori ena Wase 4, okati kina na tamata e digitaki se taura tiko na itutu me vaka e vakamacalataki ena Tabana D ena Wase qo;

“*iyau*” okati kina na nomu dodonu se nomu dodonu e vakatau ena so na ka, se na nomu gadreva se gagadre e vu mai ena—

- (a) qele, veikatudei, se vakatorocaketaki ni qele;
- (b) iyaya se iyau vakaitaukei;
- (c) ka buli ena vakasama ka rawa ni rejisitataki; se
- (d) ilavo se ivola me saumi mai kina na ilavo.

“*valenivolavola ni lewenivanua*” e vakaibalebale kina—

- (a) valenivolavola e tauyavutaki, se tomani tiko ena Yavunivakavulewa qo;
- (b) valenivolavola e vakarautaki ena Yavunivakavulewa qo;
- (c) valenivolavola ni lewenimatabose;
- (d) valenivolavola ni veiqaravi ni Matanitu;
- (e) valenivolavola ni Daunilewa;
- (f) valenivolavola ni Mataveilewai e Ra se valenivolavola ena mataveilewai e tauyavutaki ena lawa tabaki;
- (g) valenivolavola ni matabose tuvakaikoya se dua e lewena; se
- (h) valenivolavola e tauyavutaki ena lawa tabaki.

“*vakailesilesi ena valenivolavola ni lewenivanua*” e vakaibalebale vua e dua e vakaitutu ena valenivolavola ni lewenivanua;

“*veiqaravi ni matanitu*” e vakaibalebale ena veiqaravi ni Matanitu vei ira na lewenivanua ka sega ni oka kina na—

- (a) veiqaravi ni mataveilewai;
- (b) veiqaravi ena valenivolavola ni dua na matabose; se
- (c) veiqaravi e tauyavutaki, se veiqaravi e tomani ena Yavunivakavulewa qo;

“*gauna ni bose*” ena Palimedi, e vakaibalebale ena gauna e dabe kina na Palimedi ni oti kena rube se bokoci na Palimedi ka qai oti ni sa vakarubeci se sa bokoci tale na Palimedi;

“*tau ni totoqi*” e sega ni wili kina na veilewai ka vakarubeci se na tau ni totoqi kevaka e lavaki me totoqi ilavo;

“*dabe*” e na Palimedi, e vakaibalebale ena gauna e bose tiko kina na Palimedi ka sega ni vakarubeci, ka okati tale ga na gauna e bose kina na komiti ni Palimedi;

“*Sipika*” e vakaibalebale vua na Sipika ni Palimedi;

“*Vakamatanitu*” e vakaibalebale ena Matanitu Tugagala o Viti;

“*tikoleqa vakamatanitu*” e vakaibalebale ena gauna e tikoleqa kina na matanitu me vaka e vakamacalataki ena Wase 9;

“*cakacaka Vakamatanitu*” e vakaibalebale ena cakacaka Vakamatanitu kei na tabana ni veitaqomaki;

“*Mataveilewai lalai tale e so*” e vakaibalebale i na dua na mataveilewai tauyavutaki vakalawa e Viti ka sega ni oka kina na Mataveilewai e Cake, Mataveilewai ni Rogokudru, Mataveilewai Cecere, se dua tale na mataveilewai ka tauyavutaki vakalawa ena vuku ni veitotogitaki ni ivakarau ni cakacaka;

“*Lawa veivuke*” e vakaibalebale ena dua na vakatulewa e vakaturi ena dua na kaukauwa me vakadeitaka na vakatulewa e soli ena lawa tabaki, okati kina na lawasau, lewa, ivakaro, lawatiki se itukutuku;

“*Yavunivakavulewa qo*” e vakaibalebale ena Yavunivakavulewa ni Matanitu Tugalala o Viti 2013; kei na

‘*lawa tabaki*’ e vakaibalebale ena Lawatu, Dikiri, Poromoliqeti kei na lawa veivuke e yavutaki mai na Lawatu, Dikiri kei na Poromoliqeti.

(2) Na vakayagataki ni Yavunivakavulewa qo me digitaki kina e dua me lewena na valenivolavola ni lewenivanua e okati kina na—

- (a) kaukauwa ni veidigitaki me tosocake na itutu se lesi ena valenivolavola; kei na
- (b) kaukauwa me digitaka e dua me taura vakatawa na itutu lala ena vuku ni nona sega ni tiko rawa se sega ni qarava rawa na nona itavi o koya e nona na itutu.

(3) E na Yavunivakavulewa qo, vakavo ke sega ni salavata na kena inaki, na kena cavuti e dua e taura tiko na itutu e oka kina e dua e taura vakatawa tiko na itutu oya.

(4) E dua sa digitaki ena dua na itutu e tauyavutaki e na Yavunivakavulewa qo, ena rawa ni kere vakacegu ena nona solia na nona ivola ni kere vakacegu, me sainitaka ka vakauta vua na tamata, se matabose, se tabacakacaka e veidigitaki, ka na vakacegui ena gauna—

- (a) e vakamatatataki tu ena ivola ni kere vakacegu; se
- (b) ni sa ciqoma na ivola o koya e volai vua na ivola;

koya ga e muri vei rau.

(5) Na vakayagataki ni Yavunivakavulewa qo me vakacegui e dua e lewena na valenivolavola ni lewenivanua e okati kina na—

- (a) kaukauwa me vakaceguya e dua mai na nona itutu;
- (b) kaukauwa me vakaceguya na konitaraki ni dua na vakaillesilesi; se
- (c) kaukauwa me kua ni tosoi na nona konitaraki e dua na vakaillesilesi.

(6) Ena Yavunivakavulewa qo, na kena gadrevi me veisautaki na lawa (oka kina na Yavunivakavulewa qo) ena oka kina na kena—

- (a) bokoci ka sosomitaki se sega ni sosomitaki tale vua e dua tale na lawa;
- (b) taracake, veivukiyaki, railesuvi se veisautaki ena kena vakacurumi e so na veisau;
- (c) bokoca na kena vakayagataki; se
- (d) bulia e so tale na lawa e sega ni veiganiti vata.

(7) E dua na tamata, matabose se tabacakacaka e soli vua na itavi ena Yavunivakavulewa qo, e tu vua na kaukauwa me vakatulewataka na veika e gadrevi, se veiganiti kei na qaravi ni itavi.

(8) Na ivakamacala ni Yavunivakavulewa qo me baleta na veiqaravi ni Minisita, na nona vakaitavi ena veitalanoa, se ciqoma na ripote, e vakaibalebale vua na Minisita e lesi vua na itavi ni Matanitu ena gauna ya.

(9) Vakavo ke sega ni salavata na kena inaki, na ivakamacala ena Yavunivakavulewa qo me baleta e dua na Minisita e oka kina na Minisita vakatawa ka mai taura vakawawa tiko na itutu qo ena vukuna na Minisita.

(10) Ena Yavunivakavulewa qo, ena kena vakamacalataki e dua na tamata, se matabose, se tabacakacaka e sega ni vakarorogo se vakarurugi vua e dua se dua na matabose se tabacakacaka ena nona qaravi itavi se vakayagataka na nona kaukauwa, e sega ni kena ibalebale me tarova na kaukauwa ni mataveilewai me vaqaqa na tamata, se matabose, se tabacakacaka kevaka e sa vakayacora se vakayagataka na nona kaukauwa me vaka e virikotori ena Yavunivakavulewa qo se kevaka na tamata ya, matabose se tabacakacaka e dodonu se sega ni dodonu me vakayacora se vakayagataka na nona kaukauwa.

(11) Na kaukauwa e soli ena Yavunivakavulewa qo me buli, vakadonuya se solia e dua na ivola (okati kina na itukutuku ni matanitu, ivakaro, lawasau se lewa) se vakatulewa, e soli tale ga kina na kaukauwa me bokoci, veisautaki na vakatulewa.

(12) Me kua kina na lomatarotaro, na vakayagataki ni “*e dodonu*” ena Yavunivakavulewa qo e tautauvata na nodra itavi ke vakayagataki na “*e rawa*”.

(13) Na kena cavuti e dua na valenivolavola ena Yavunivakavulewa qo me wiliki kina na veisau e rawa ni yaco ena yacana.

(14) Ena Yavunivakavulewa qo, kevaka ena dua na veisau, ena gadrevi kina—

- (a) kevaka e dua na vosa se ivakamacala e vakaibalebale ena Yavunivakavulewa qo, me wiliki ka raici na kena ibalebale ena iyatuvosa; kei na
- (b) vosa na “*okati*” e vakaibalebale ena “*okati ia e sega ni yalani na kena ibalebale*”.

(15) Ni via kilai na maliwa ni gauna e vakayacori kina e 2 na soqoni ena Yavunivakavulewa qo, kevaka e vakadeitaki na gauna me—

- (a) siga, na siga ena tekivu kina na gauna yalataki ena sega ni okati, ia na iotioti ni siga ena gauna yalataki me na okati;
- (b) vula, ena cava na gauna yalataki ena mataka ni siga ena vula oya—
  - (i) kevaka e tautauvata na tikinisiga ena vula a tekivu kina, ke tautauvata na tikinisiga ena vula e rua; se
  - (ii) ena iotioti ni siga ni vula ya, kevaka e sega ni vakakina; se
- (c) yabaki, ena cava na gauna yalataki ena itekivu ni tikinisiga ni yabaki oya mai na tikinisiga a tekivu oti kina na gauna yalataki ena tikinisiga a tekivu kina.

(16) Kevaka e lavaka na Yavunivakavulewa qo na gauna yalataki me 6 na siga se lailai mai na 6 na siga, na Sigatabu kei na olodei e sega ni wiliki ena gauna yalataki.

(17) Kevaka e Sigatabu se olodei na gauna yalataki ena Yavunivakavulewa qo, ena toso na gauna yalataki ina siga tarava ka sega ni Sigatabu se olodei.

(18) Kevaka e sega na gauna yalataki me qaravi kina e dua na itavi e na Yavunivakavulewa qo, na itavi qo me qaravi ena kena gauna totolo duadua, ka me veiganiti ena gauna e gadrevi kina.

(19) Kevaka e dua na tamata e tu vua na kaukauwa me tosoya na gauna yalataki ena Yavunivakavulewa qo, na kaukauwa qo ena rawa ni vakayagataki ena itekivu se sa oti na gauna yalataki, vakavo ke vure cake mai e so na ile ena tikina e veicoqacoqo i na vakayagataki ni lawa.

(20) Vakavo ke duatani na ivakamacala ena Yavunivakavulewa qo, ni dua e vakacegu mai na nona itutu ka tauyavutaki ena Yavunivakavulewa qo, kevaka e tiko vua na veika e gadrevi ena itutu oya, e rawa vua me taura tale na itutu, se me digitaki me vaka e virikotori ena Yavunivakavulewa qo.

(21) Na iKuri e tiki ni Yavunivakavulewa qo, kei na veigauna e cavuti kina na “*Yavunivakavulewa qo*” e okati tale ga kina na iKuri.

(22) Kevaka e dua me vosa bubului se vosa yalayala ena vuku ni dua na valenivolavola me vaka e virikotori ena lawa, e dodonu me bubului se yalayala ena tikina donu e sa vakarautaki ena iKuri ni Yavunivakavulewa qo.

Tabana C—BOKOCI

Bokoci

164. Kevaka e yalani ena Tabana D ni Wase qo, kei na so tale na tikina ena Yavunivakavulewa qo, na lawa tabaki qo era sa bokoci, na—

- (a) Dikiri ni Veiliutaki Vakamatanitu e Viti 2009;
- (b) Dikiri ni iYau kei na kena Vakayagataki 2009;
- (c) Dikiri ni Veiqaravi Vakamatanitu 2009;
- (d) Dikiri ni Valenivolavola ni iVukevuke ni Peresitedi kei na kena Veisosomitaki 2009; kei na
- (e) Dikiri ni Veiqaravi Raraba ni Lawa 2009.

Tabana D—IDEWADEWA

Valenivolavola ni Peresitedi

165.—(1) E dina ni sa bokoci na Dikiri ni Veiliutaki Vakamatanitu e Viti 2009, me vaka ni a digitaki kina na Peresitedi, ena taura tiko ga na itutu vakaPeresitedi ena balavu ni gauna e vakarautaki ena Dikiri ni Veilutaki Vakamatanitu e Viti 2009, ka kevaka e tososi na nona veiqaravi me na vakamuraia na kena iwalewale e virikotori ena Yavunivakavulewa qo.

(2) Na Peresitedi a digitaki ena Dikiri ni Veiliutaki Vakamatanituni e Viti 2009, me na vakayagataka tiko ga na kaukauwa e tiko vua (okati kina na buli lawa ena veivakasalataki ni Boseyaco) ka soli vua ena Dikiri ni Veiliutaki Vakamatanitu e Viti 2009, me yacova na imatai ni dabe ni Palimedi ena Yavunivakavulewa qo.

(3) Kevaka sa lala na itutu ni Peresitedi ni bera na imatai ni dabe ni Palimedi ena Yavunivakavulewa qo, me na digitaki tale e dua me taura na itutu me vaka e virikotori ena Dikiri ni Veiliutaki Vakamatanitu e Viti 2009.

(4) E dina ni sa bokoci na Dikiri ni Valenivolavola ni iVukevuke ni Peresitedi kei na kena Veisosomitaki 2009, me yacova na imatai ni dabe ni Palimedi ena Yavunivakavulewa qo, kevaka sa lala na valenivolavola ni Peresitedi se gole e vanuatani se ena dua tale na inaki ka sega ni qarava rawa kina na nona itavi, sa na taura vakatawa na itutu qo o Navosavakadua.

Paraiminisita kei na Minisita ni Boseyaco

166.—(1) E dina ni sa bokoci na Dikiri ni Veiliutaki Vakamatanitu e Viti 2009, na Paraiminisita kei ira na Minisita e digitaki ena Dikiri ni Veiliutaki Vakamatanitu e Viti 2009 me na taura tiko ga na itutu vakaParaiminisita kei iratou na lewe ni Boseyaco me yacova ni sa dua na Paraiminisita vou e taura na itutu me vaka e virikotori ena tikina 93 ena Yavunivakavulewa qo.

(2) Na Paraiminisita kei ira na Minisita mera vakayagataka tiko ga na kaukauwa e soli vei ira ena Dikiri ni Veiliutaki Vakamatanitu e Viti 2009, me yacova ni sa dua na Paraiminisita vou e sa taura na itutu me vaka e virikotori ena tikina 93 ena Yavunivakavulewa qo.

(3) E dina ni virikotori ena Yavunivakavulewa qo, ka dina tale ga ni sa bokoci na Dikiri ni Veiliutaki Vakamatanitu e Viti 2009, ia ena taurivaki tiko ga me yacova na imatai ni dabe ni Palimedi me vaka e virikotori ena Yavunivakavulewa qo.

(4) E dina ni virikotori ena Yavunivakavulewa qo, ni sa bokoci na lawa ena Tabana C ni Wase qo, ia na lawa veivuke mera na buli me veiganiti kei na lawa, ivakaro kei na ituvatuva e vakayagataki ni se bera ni taurivaki na Yavunivakavulewa qo me yacova na i sevu ni dabe ni imatai ni dabe ni Palimedi ena Yavunivakavulewa qo.

Vakailesilesi ena valenivolavola ni lewenivanua se na Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa

167.—(1) Kevaka e dua e digitaki me taura se taura vakatawa e dua na itutu ena valenivolavola ni lewenivanua ni bera na tikinisiga me taurivaki kina na Yavunivakavulewa qo, mai na gauna e taurivaki kina na Yavunivakavulewa qo, me na taura se taura vakatawa tiko ga na valenivolavola ni lewenivanua e tauyavutaki ena Yavunivakavulewa qo me vaka ga a digitaki ena tuvatuva ni Yavunivakavulewa qo, ka sa na tauri ni sa vosa bubului se yalayala oti me vaka e virikotori ena lawa; ia o ira era dodonu mera vakacegui mai na nodra itutu ena veika e virikotori ena lawa.

(2) Na tikina qo e sega ni oka kina na kaukauwa e soli ena Yavunivakavulewa qo me vakarautaka na lawa me bokoca e dua na valenivolavola se me vakaceguya e dua na vakailesilesi taura tiko se taura vakatawa e dua na itutu.

(3) E dina ni virikotori ena Yavunivakavulewa qo, ia na veiqaravi, kaukauwa se na itavi ni Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa me na vakayacora tiko na Paraiminisita, me yacova na isevu ni dabe ni imatai ni Palimedi ena Yavunivakavulewa qo.

(4) Me kua na lomatarotaro, o ira na lewena na Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa e vakamacalataki tiko ena tikina 132 (2)(d) kei na (e), me na digitaki ni sa oti na isevu ni dabe ni imatai ni Palimedi ena Yavunivakavulewa qo, kei na Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa e sega ni dodonu mera bose me yacova ni sa vakayacori oti na isevu ni dabe ni imatai ni Palimedi ena Yavunivakavulewa qo.

(5) E dina ni virikotori ena Yavunivakavulewa qo, ia na tikina 79(8), 108(2), 116(12), 117(13), 121(15), 127(8), 129(8), 130(8), 131(6) kei na 152(7) ena qai taurivaki ena imatai ni Janueri, 2014.

Veika vakailavo

168. E dina ni sa bokoci na Dikiri ni iYau kei na kena Vakayagataki 2009 kei na veitikina ena Wase 7 ni Yavunivakavulewa qo, ia na Dikiri ni iYau kei na kena Vakayagataki 2009 na taurivaki tiko me yacova na isevu ni dabe ni imatai ni Palimedi ena Yavunivakavulewa qo.

iTavi ni Palimedi kei na Sipika

169.—(1) E dina ni sa bokoci na lawa ena Tabana C ni Wase qo, ia na itavi me qarava na Sipika ena Yavunivakavulewa qo, na qarava na Paraiminisita me yacova na isevu ni dabe ni imatai ni Palimedi ena Yavunivakavulewa qo.

(2) E dina ni sa bokoci na lawa ena Tabana C ni Wase qo, ia na itavi me qarava na Palimedi ena Yavunivakavulewa qo, na qarava na Boseyaco me yacova na isevu ni dabe ni imatai ni Palimedi ena Yavunivakavulewa qo.

(3) E dina ni virikotori ena Yavunivakavulewa qo, na kaukauwa se itavi me qarava na iLiuliu ni iToniveisaqa ena Yavunivakavulewa qo, me na qarava na Paraiminisita me yacova na isevu ni dabe ni imatai ni Palimedi ena Yavunivakavulewa qo.

Veidigidigi

170.—(1) E dina ni vakamacalataki ena Wase 4 ni Yavunivakavulewa qo, na imatai ni veidigidigi ni lewenipalimedi ena Yavunivakavulewa qo, me na vakayacori ena tikinisiga e vakadeitaka na Peresitedi, ena ivakasala ni Paraiminisita, ia na imatai ni veidigidigi me kua ni bera mai na ika30 ni Seviteba, 2014.

(2) Ena isevu ni dabe ni imatai ni Palimedi ena Yavunivakavulewa qo, na tikinisiga me na qaravi kina na veidigidigi me na kaburaka na Peresitedi me kua ni lailai mai na 60 na siga ni bera na veidigidigi.

(3) iVakaro tabaki ni veidigidigi ni lewenipalimedi ena Yavunivakavulewa qo, me na solia na Peresitedi ena ivakasala ni Paraiminisita, ia na iVakaro tabaki me soli me kua ni lailai mai na 44 na siga ni bera na veidigidigi.

(4) Ena isevu ni dabe ni imatai ni Palimedi ena Yavunivakavulewa qo, na iotioti ni siga me ciqomi kina na mata me duri ena veidigidigi me 30 na siga ni bera na veidigidigi.

(5) Me yacova na gauna me na qai digitaki kina na Matabose ni Veidigidigi se na iLiuliu ni Veidigidigi ena Yavunivakavulewa qo, na itavi ni Matabose ni Veidigidigi se na iLiuliu ni Veidigidigi me na qarava tiko mada na Vunivola Tudei e vakarurugi vua na Valenivolavola ni Veidigidigi.

Veisosomitaki ni valenivolavola

171.—(1) Na valenivolavola era tauyavutaki ena Yavunivakavulewa qo, mera na valenivolavola kilai vakalawa ni valenivolavola era a tauyavu ni bera ni tauri na Yavunivakavulewa qo.

(2) Ena veidigitaki ena Yavunivakavulewa qo, na iLiuliu ni Veidigidigi me na isosomi kilai vakalawa ni valenivolavola ni Vunivola ni Volayaca ni Veidigidigi me vaka e virikotori ena Dikiri ni Veidigidigi (Volayaca ni Veidigidigi) 2012 kei na valenivolavola ni Vunivola ena Dikiri ni Soqosoqo Vakapolitiki (Volayaca, Vakarau, Veivakailavotaki, Vakamacalataki) 2013.

Taqomaki ni dodonu kei na kena itavi

172.—(1) Kevaka e duatani na kena ivakamacala ena Yavunivakavulewa qo, na dodonu kei na itavi taucoko e vakayagataki tiko mai ni bera ni taurivaki na Yavunivakavulewa qo, mera taurivaki tiko ga mera dodonu ka itavi ni Matanitu ena Yavunivakavulewa qo.

(2) Na ivola ni veivakadonui, laiseni, dodonu se dua na veiqaravi e vakayacora na Matanitu vua e dua na tamata, ni bera ni taurivaki na Yavunivakavulewa qo, ena vakabau tiko ga.

(3) Na vakatulewa taucoko e soli ni bera ni taurivaki na Yavunivakavulewa qo mai vua e dua ena lawa a bokoci ena Tabana C ni Wase qo, a taurivaki ni se bera ni taurivaki na Yavunivakavulewa qo, ena vakabau tiko ga ena gauna sa taurivaki kina na Yavunivakavulewa qo, me vaka e solia e dua na matabose se tamata e vakamacalataki ena Yavunivakavulewa qo.

(4) Na veilewai taucoko a qarava na matabose se dua na tamata ena lawa a mai bokoci ena Tabana C ni Wase qo, e sa tekivu ka se bera ni vakatulewataki ena gauna e taurivaki kina na Yavunivakavulewa qo, e na tomani tiko ena gauna sa taurivaki kina na Yavunivakavulewa qo, me vaka ga na kena rogoci tiko mai ena matabose se tamata e vakamacalataki ena Yavunivakavulewa qo.

(5) Kevaka e dua na kudru e kau cake vua na Matabose ni Dodonu ni Tamata e tauyavutaki ena Dikiri ni Matabose ni Dodonu ni Tamata 2009, se bera ni vakatulewataki ena gauna e taurivaki kina na Yavunivakavulewa qo, ena tomani tiko ga na kena dikeva na Matabose ni Dodonu ni Tamata kei na Valuti ni Veivakaduiduitaki e tauyavutaki ena tikina 45 ni Yavunivakavulewa qo, ia na kudru e kau cake vua na Matabose ni Dodonu ni Tamata kei na Valuti ni Veivakaduiduitaki ni sa oti na ika21 ni Okosita 2013 me na yalani ga ena veika e sa yaco sa yaco oti mai na ika21 ni Okosita 2013, ia na Matabose ni Dodonu ni Tamata kei na Valuti ni Veivakaduiduitaki ena sega ni rawa ni dikeva e dua na kudru e kau cake vua ni sa oti na ika21 ni Okosita 2013 kevaka na kudru e baleta na veika e yaco ni se bera na ika21 ni Okosita 2013.

Taqomaki ni lawa

173.—(1) Vakavo ke yalani ena wasetiki (2), na lawa tabaki taucoko e sa vakayagataki ni bera ni taurivaki na Yavunivakavulewa qo, (sega ni okati kina na lawa e vakamacalataki ena Tabana C ni Wase qo) ena taurivaki tiko me vaka ga e buli ena Yavunivakavulewa qo, ka me ra moici ka vakaibalebaletaki vakavinaka me veidonui kei na Yavunivakavulewa qo.

(2) E dina ni virikotori ena Yavunivakavulewa qo, na Poromoliqeti, Dikiri se iTukutuku (sega ni okati kina na lawa e vakamacalataki ena Tabana C ni Wase qo) kei na lawa veivuke a buli ena Poromoliqeti, Dikiri se na iTukutuku qo—

- (a) tauyavutaki se na rawa ni tauyavutaki ena ika5 ni Tiseba, 2006 me yacova na iverse ni dabe ni imatai ni Palimedi ena Yavunivakavulewa qo; kei na
- (b) taurivaki tiko mai ka sega ni bokoci se sosomitaki vua e dua tale na Poromoliqeti, Dikiri se na iTukutuku se na lawa veivuke a buli ena Poromoliqeti, Dikiri se na iTukutuku qo,

me na tomani tiko ga.

(3) E dina ni virikotori ena Yavunivakavulewa qo, ia na Poromoliqeti, Dikiri se iTukutuku (sega ni okati kina na lawa e vakamacalataki ena Tabana C ni Wase qo) kei na lawa veivuke a buli Poromoliqeti, Dikiri se na iTukutuku qo ka—

- (a) tauyavutaki se rawa ni tauyavutaki ena ika5 ni Tiseba, 2006 me yacova na imatai ni dabe ni Palimedi ena Yavunivakavulewa qo; ka
- (b) taurivaki tiko mai ka sega ni bokoci se sosomitaki vua e dua tale na Poromoliqeti, Dikiri se na iTukutuku se na veilawa lalai a buli ena Poromoliqeti, Dikiri se na iTukutuku qo,

e rawa ni veisautaka na Palimedi ni sa taurivaki na Yavunivakavulewa qo, ia na veisau qo ena sega ni—

- (i) vauca na veika sa yaco oti;
- (ii) bokoca na vakatulewa e sa tau oti ena lawa qo; se
- (iii) solia na ivakayaga, isau ni vakacaca, isau ni veivuke se na isau ni vakavinakataki vua e dua na tamata e tarai ena lawa e vakamacalataki ena tikina qo,

(4) E dina ni virikotori ena Yavunivakavulewa qo, ia e sega ni dua na mataveilewai se na mataveivaqakai (oka kina na mataveilewai se mataveivaqakai e tauyavutaki se tomani tiko ena Yavunivakavulewa qo) me na ciqoma, rogoca, vakatulewataka se ena dua na gaunisala e nanuma, se me soli ivakaro se isau ni vakavinakataki ena dua na veilewai e kau cake mai me saqata se kauta mai e so na vakatataro me baleta na—

- (a) kena donu vakalawa e dua na Poromoliqeti, Dikiri se na iTukutuku se na lawa veivuke e buli ena Poromoliqeti, Dikiri se na iTukutuku qo (oka kina na kedra veitikina kece) e tauyavutaki se na rawa ni tauyavutaki ena ika5 ni Tiseba, 2006 me yacova na ivesu ni dabe ni imatai ni Palimedi ena Yavunivakavulewa qo;
- (b) kena veivadonui ena vuku ni Yavunivakavulewa qo na Poromoliqeti, Dikiri se na iTukutuku se na lawa veivuke e buli ena Poromoliqeti, Dikiri se na iTukutuku qo (oka kina na kedra veitikina kece) e tauyavutaki se na rawa ni tauyavutaki ena ika5 ni Tiseba, 2006 me yacova na ivesu ni dabe ni imatai ni Palimedi ena Yavunivakavulewa qo;
- (c) kena sega ni salavata kei na Yavunivakavulewa qo oka kina na veitikina ena Wase 2 ena Yavunivakavulewa qo na Poromoliqeti, Dikiri se na iTukutuku se na lawa veivuke e buli ena Poromoliqeti, Dikiri se na iTukutuku qo (oka kina na kedra veitikina kece) e tauyavutaki se na rawa ni tauyavutaki ena ika5 ni Tiseba, 2006 me yacova na ivesu ni dabe ni imatai ni Palimedi ena Yavunivakavulewa qo; se

(d) lewa se na veivadonui, se na ivalavala e vakayacori se na lewa e rawa me vakayacori se vakadonui, se na ivalavala e rawa ni vakayacori ena Poromoliqeti, Dikiri se na iTukutuku se na lawa veivuke e buli ena Poromoliqeti, Dikiri se na iTukutuku qo (oka kina na kedra veitikina kece) e tauyavutaki se na rawa ni tauyavutaki ena ika5 ni Tiseba, 2006 me yacova na isevu ni dabe ni imatai ni Palimedi ena Yavunivakavulewa qo.

(5) E dina ni virikotori ena Yavunivakavulewa qo, ka dina tale ga ni sa bokoci na Dikiri ni Veiqaravi Raraba ni Lawa 2009, ia na wasetiki (3) (4) (5) (6) kei na (7) ka virikotori ena tikina 5 ena Dikiri ni Veiqaravi Raraba ni Lawa 2009 sa na tomani tiko ga ka na vakabau vei na Poromoliqeti, Dikiri se na iTukutuku se na lawa veivuke e buli ena Poromoliqeti, Dikiri se na iTukutuku qo (oka kina na kedra veitikina kece) e tauyavutaki se na rawa ni tauyavutaki ena ika5 ni Tiseba, 2006 me yacova na isevu ni dabe ni imatai ni Palimedi ena Yavunivakavulewa qo.

(6) Na lawa tabaki sa buli ka se bera ni taurivaki ena tikinisiga sa taurivaki kina na Yavunivakavulewa qo, me na taurivaki ena sala e veiganiti vei ira, ka me na vakayagataki me vaka e virikotori ena Yavunivakavulewa qo.

Veilewai vakalawa

174.—(1) Na mataveilewai a tauyavutaki ena Dikiri ni Veiqaravi Raraba ni Lawa 2009, me na tomani tiko ga.

(2) Na veilewai ena mataveilewai a tauyavutaki ena Dikiri ni Veiqaravi Raraba ni Lawa 2009 sa tekivutaki ka se bera ni vakatulewataki ena gauna e taurivaki kina na Yavunivakavulewa qo, me na tomani tiko ga me vaka ga e taurivaki mai ena Yavunivakavulewa qo.

(3) E dina ni virikotori ena Yavunivakavulewa qo, na tikina 23, 23A, 23B, 23C kei na 23D ni Dikiri ni Veiqaravi Raraba ni Lawa 2009 me na tomani tiko ga, ka na sega ni rawa ni veisautaki, railesuvi se bokoci, kei na mataveilewai a tauyavutaki se tomani tiko ena Yavunivakavulewa qo, e sega ni tu vua na kaukauwa vakalawa me—

(a) ciqoma, rogoca se vakatulewataka e dua na tikina e sega ni wili kina na veiqaravi ni mataveilewai ena Dikiri ni Veiqaravi Raraba ni Lawa 2009; se ena Poromoliqeti, Dikiri, iTukutuku se ena veilawa tabaki tale e so; se

(b) ciqoma, rogoca se vakatulewataka e dua na veilewai sa bokoci ena Dikiri ni Veiqaravi Raraba ni Lawa 2009, se ena Poromoliqeti, Dikiri, iTukutuku se ena veilawa tabaki tale e so.

IKURI**VOSA BUBULUI KEI NA VOSA YALAYALA***Tabana A—Yalodina***VOSA BUBULUI ENA YALODINA**

O yau o, ..., au sa bubuluitaka niu na dinata ka qarava ena yalodina na vanua o Viti kei na lawa ni vanua, meu na doka, rokova ka tutaka na Yavunivakavulewa e Viti. Ni vukei au, noqu Kalou!

VOSA YALAYALA ENA YALODINA

O yau o, ..., au sa yalataka mai na vunialoqu taucoko niu na dinata ka qarava ena yalodina na vanua o Viti kei na lawa ni vanua, meu na doka, rokova ka tutaka na Yavunivakavulewa e Viti.

*Tabana B—Vakaitutu***VOSA BUBULUI NI PERESITEDI**

O yau o, ..., au sa bubuluitaka niu na dinata ka qarava ena yalodina na vanua o Viti, au na doka, rokova ka tutaka na Yavunivakavulewa e Viti kei na lawa ni Matanitu e Viti; au na qarava na vanua o Viti kei na kena umatamata, au bubuluitaka niu na tutaka na dodonu ni tamata yadua, kau na qarava ena yalodina na vanua o Viti ena valenivolavola ni Peresitedi. Ni vukei au, noqu Kalou!

VOSA YALAYALA NI PERESITEDI

O yau o, ... au sa yalataka mai na vunialoqu taucoko niu na dinata ka qarava ena yalodina na vanua o Viti, au na doka, rokova ka tutaka na Yavunivakavulewa e Viti kei na lawa ni Matanitu e Viti; au na qarava na vanua o Viti kei na kena umatamata, au yalataka niu na tutaka na dodonu ni tamata yadua, kau na qarava ena yalodina na vanua o Viti ena valenivolavola ni Peresitedi.

VOSA BUBULUI NI MINISITA

O yau o, ... au sa digitaki meu Paraiminisita/Minisita, au bubuluitaka niu na qarava ena yalodina na vanua o Viti, au na doka, rokova ka tutaka na Yavunivakavulewa kei na lawa ni Matanitu e Viti; au bubuluitaka niu na maroroya na irogorogo ni valenivolavola ena kena ivakatagedegede cecere duadua, meu daunivakasala vinaka, meu maroroya na itukutuku bibi sa nuitaki vei au, meu na qarava na noqu itavi ena yaloqu taucoko kei na noqu igu taucoko. Ni vukei au, noqu Kalou!

VOSA YALAYALA NI MINISITA

O yau o, ... au sa digitaki meu Paraiminisita/Minisita, au yalataka mai na vunialoqu taucoko niu na dinata ka qarava ena yalodina na vanua o Viti, au na doka, rokova ka tutaka na Yavunivakavulewa kei na lawa ni Matanitu e Viti; au yalataka niu na maroroya na irogorogo ni valenivolavola ena kena ivakatagedegede cecere duadua, meu daunivakasala vinaka, meu maroroya na itukutuku bibi sa nuitaki vei au, ka meu na qarava na noqu itavi ena yaloqu taucoko kei na noqu igu taucoko.

VOSA BUBULUI NI DAUNILEWA

O yau o, ... au bubuluitaka ena itutu vakadaunilewa ena mataveilewai e Viti, niu na qarava ena yalodina na matanitu o Viti, au na doka, rokova ka tutaka na Yavunivakavulewa kei na lawa ni Matanitu e Viti, au bubuluitaka niu na tutaka na lawa kei na dodonu ni tamata yadua, au na sega ni rere se veivakaduiduitaki ena vakatulewataki vakasavasava ni lawa, ena vakamuri vakavinaka ni Yavunivakavulewa kei na lawa. Ni vukei au, noqu Kalou!

VOSA YALAYALA NI DAUNILEWA

O yau, o, ... au yalataka mai na vuniyaloqu taucoko niu na dinata ka qarava ena yalodina na itutu vakadaunilewa ena mataveilewai e Viti, niu na qarava ena yalodina na matanitu o Viti, au na doka, rokova ka tutaka na Yavunivakavulewa kei na lawa ni Matanitu e Viti, au yalataka niu na tutaka na lawa kei na dodonu ni tamata yadua, au na sega ni rere se veivakaduiduitaki ena vakatulewataki vakasavasava ni lawa ena vakamuri vakavinaka ni Yavunivakavulewa kei na lawa e Viti.

VOSA BUBULUI NI LEWENIPALIMEDI

O yau o, ... au bubuluitaka ena itutu ni lewenipalimedi e Viti, niu na qarava ena yalodina na matanitu o Viti, au na doka, rokova ka tutaka na Yavunivakavulewa kei na lawa ni Matanitu e Viti, au bubuluitaka niu na tutaka na lawa kei na dodonu ni tamata yadua, au bubuluitaka niu na qarava ena yalodina na noqu itavi ena kena vakamuri vakavinaka na Yavunivakavulewa kei na lawa e Viti. Ni vukei au, noqu Kalou!

VOSA YALAYALA NI LEWENIPALIMEDI

O yau o, ... au yalataka mai na vuniyaloqu taucoko niu na dinata ka qarava ena yalodina na itutu ni lewenipalimedi e Viti, niu na qarava ena yalodina na matanitu o Viti, au na doka, rokova ka tutaka na Yavunivakavulewa kei na lawa ni Matanitu e Viti, au yalataka niu na tutaka na lawa kei na dodonu ni tamata yadua, au yalataka niu na qarava ena yalodina na noqu itavi ena kena vakamuri vakavinaka na Yavunivakavulewa kei na lawa e Viti.

VOSA BUBULUI NI SIPIKA/IVUKEVUKE NI SIPIKA NI PALIMEDI

O yau o, ... au bubuluitaka ena itutu ni Sipika/iVukevuke ni Sipika ni Palimedi, niu na qarava ena yalodina na matanitu o Viti, au na doka, rokova ka tutaka na Yavunivakavulewa kei na lawa ni Matanitu e Viti, au bubuluitaka niu na tutaka na lawa kei na dodonu ni tamata yadua, au bubuluitaka niu na maroroya na irogorogo ni Palimedi ena kena ivakatagedegede cecere duadua, au na sega ni rere se veivakaduiduitaki ena vakatulewataki vakasavasava na Yavunivakavulewa kei na lawa. Ni vukei au, noqu Kalou!

VOSA YALAYALA NI SIPIKA/IVUKEVUKE NI SIPIKA NI PALIMEDI

O yau o, ... au yalataka mai na vunialoqu taucoko niu na dinata ka qarava ena yalodina na itutu ni Sipika/iVukevuke ni Sipika ni Palimedi, niu na qarava ena yalodina na matanitu o Viti, au na doka, rokova ka tutaka na Yavunivakavulewa kei na lawa ni Matanitu e Viti, au yalataka niu na tutaka na lawa kei na dodonu ni tamata yadua, au yalataka niu na maroroya na irogorogo ni Palimedi ena kena ivakatagedegede cecere duadua, au na sega ni rere se veivakaduiduitaki ena vakatulewataki vakasavasava na Yavunivakavulewa kei na lawa.

VOSAVAKADEWATAKI NI YAVUNIVAKAVULEWA

VAKAITAUKEI/VAKAPERETANIA

Berisita – Barristers
 Boseyaco – Cabinet
 Bubului – Oath

Daireketa ni Daunivebeitaki ni Matanitu – Director of Public Prosecution
 Daunifika Levu – Auditor General
 Daunilawa – Legal Practitioner
 Daunilawa Levu – Solicitor General
 Daunilewa – Judges/Judicial Officers
 Daunilewa ni Mataveilewai e Ra – Magistrates
 Dauniveisusu – Legal Guardian
 Dodonu – Rights
 Dodonu ni Tamata – Human Rights
 iDole – Benefits
 Dikiri – Decree
 Dikiri ni Basulawa 2009 – Crimes Decree 2009
 Dikiri ni Daunilawa 2009 – Legal Practitioners Decree 2009
 Dikiri ni Matabose ni Dodonu ni Tamata 2009 – Human Rights Commission Decree 2009
 Dikiri ni Soqosoqo Vakapolitiki (Volayaca, iVakarau, Veivakailavotaki, Vakamacalataki) 2013 – Political Parties (Registration, Conduct, Funding, Disclosure) Decree 2013
 Dikiri ni Valenivolavola ni Vukevuke ni Peresitedi kei na Veisosomitaki 2009 – Office of the Vice President and Succession Decree 2009
 Dikiri ni Veidigidigi (Volayaca ni Veidigidigi) 2012 – Electoral (Registration of Voters) Decree 2012
 Dikiri ni Veiliutaki Vakamatanitu e Viti 2009 – Executive Authority Decree 2009
 Dikiri ni Veiqaravi Raraba ni Lawa 2009 – Administration of Justice Decree 2009
 Dikiri ni Veiqaravi Vakamatanitu 2009 – State Services Decree 2009
 Dikiri ni Yalani ni Veika e Lavaki me Qaravi kina na VeikaVakapolitiki 2010 – Limitation of Liability for Prescribed Political Events Decree 2010
 Dikiri ni iYau kei na kena Vakayagataki 2009 – Revenue and Expenditure Decree 2009
 Digidigi vuni – Secret ballot

Gacagaca ni vale – fittings
 Galala – Freedom
 Galala ni tamata – Personal Liberty

Kabani Vakalawataki – Registered Company
 Kaukauwa ni Buli Lawa – Legislative Authority

Kasi – Natural gases
 Kawatamata– Ethnicity
 Komada iLiuliu ni Mataivalu – Commander-in-Chief
 Komisina ni Ovisa – Commissioner of Police
 iKuri – Schedule

Lawalevu kei Vuravura – International Laws
 Lawa ni Dodonu – Bill of Rights
 Lawa Raraba – Common Law
 Lawasau - Regulation
 Lawa Tabaki – Written Law
 Lawa Vakaturi - Bill
 Lawa Veitikivi - Similar laws
 Lawatiki - By-law
 Lawatu- Act
 iLiuliu ni iToniveisaqa – Opposition Leader
 iLiuliu ni Veidigidigi – Supervisor of Election
 Lisitiki – Sub-Lease/Sub-Tenancy

Matabose – Commission
 Matabose ni Bula – Medical Board
 Matabose ni Cakacaka Vakamatanitu – Public Service Commission
 Matabose ni Dodonu ni Tamata kei na Valuti ni Veivakaduiduitaki – Human rights and Anti-Discrimination Commission
 Matabose ni Mataveilewai – Judicial Service Commission
 Matabose ni Vakatulawataka na Veiqaravi e Viti – Local Authority
 Matabose ni Valenivolavola ni Yavunivakavulewa – Constitutional Offices Commission
 Matabose ni Veidigidigi- Electoral Commission
 Matabose ni Veiqaravi Vakadodonu kei na Veiqaravi Savasava – Accountability and Transparency Commission
 Matabose ni Veivosoti – Mercy Commission
 Matabose ni Veivuke Vakalawa – Legal Aid Commission
 Matabose Vakalawa Tuvakaikoya – Independent Legal Services Commission
 Matabose Tuvakaikoya – Statuary authority
 Matailawalawa – Federation
 Matanitu Vakavuravura – Secular state
 Matatamata – Race
 Mata Vakaturi – Candidate
 Mataveilewai – Judicial/Court
 Mataveilewai Cecere – Supreme Court
 Mataveilewai e Cake – High Court
 Mataveilewai e Ra – Magistrate Court
 Mataveilewai lalai – Subordinate courts
 Mataveilewai ni Kudru ni Veidigidigi – Court of Disputed Returns

Mataveilewai ni Rogokudru – Court of Appeal

Mataveivaqagai – Tribunal

Minisita – Minister

Mosoni ni tawa veivakabauti – Motion of no confidence

Navosavakadua – Chief Justice

Na veidigidigi ni lewenivanua volayaca me baleta e dua na vakatutu – referendum

Na veilewai e vakayacori vakamatau, vakayacori raraba, ka me rogoca na mataveilewai tuvakaikoya ka sega ni tokona e dua na ilawalawa – fair trial

Oco – Allowance

Paraiminisita – Prime Minister

Peresitedi – President

Poromoleqeti – Promulgation

Poromoliqeti ni Tamata Cakacaka 2007 – Employment Relations Promulgation 2007

Public office – Valenivolavola ni lewenivanua

Public officer – Vakaillesilesi ena valenivolavola ni lewenivanua

Qele lisitaki – lease

Qele saumi – tenancy

Qele volivakadua – Freehold Land

iSau ni Veiqaravi – Remuneration

Sipika – Speaker of Parliament

Soqosoqo ni Tamata Dauveivakacakacakataka – Council or Affiliation of Employers

Soqosoqo ni Tamata Cakacaka – Trade Union

Soqosoqo vakapolitiki – Political Parties

Tabacakacaka ni iLavo – Ministry of Finance

Tabana ni Ovisa – Fiji Police Force

Tabana – Part

Tabana ni Veitaqomaki – Disciplinary Forces

Tikina – Section

Tikobulabula – Public health

Tikoleqa Vakamatanitu – State of emergency

iTukutuku – Declaration

iTukutuku Tabaki Vakamatanitu – Gazette

iTuvatuva ni Palimedi – Standing Orders

Umailavo Cokovata ni Matanitu – Consolidated Fund

Umatamata - Nationality

Vakabesebese – Strike
 Vakaillesilesi ena valenivolavola ni lewenivanua – Public office
 Valenivolavola ni lewenivanua – Public officer
 Valenivolavola Vakamatanitu – State office
 iVakaro Tabaki ni Veidigidigi – Writs for election
 Veidigidigi – General elections
 Veidigidigi tubukoso – By-election
 Veidinadinati – Agreement
 Veilewai ni basulawa – Criminal proceedings
 Veilewai ni veileti – Civil proceedings
 Veiliutaki Vakamatanitu – Executive
 Veiqaravi Raraba – Administration/Administrative
 Veitaqomaki Vakamatanitu – National security
 Veivagalalataki – Immunity
 Virisova – Early Childhood Education
 Vosanisucu – primary language/mother tongue
 Veivolitaki Vakabutobuto ni Tamata – Human Trafficking
 iVola ni Volayaca ni Veidigidigi – National Common Register for Voters
 Vunilawa – Attorney General
 Vunivola Levu ni Palimedi – Secretary General to Parliament
 Vunivola Levu ni Mataveilewai e Cake – Chief Registrar
 Vunivola Tudei – Permanent Secretary

iWalewale ni Veidigidigi – Electoral System
 iWalewale ni Veidigidigi Veiraurau – Proportional Representation System
 Wase – Chapter
 Wasetiki – Subsection

Yalayala – Affirmation
 iYau – Revenue
 iYaubula – Minerals
 Yavunivakavulewa – Constitution
 Yaya tudei ni vale – fixtures